

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШДУ ҚОШИДАГИ ОЛИЙ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

НИЗОМИЙ НОМЛИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚУЛДОШ ЭРГАШЕВ

Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиш тарихи

Махсус курс

(дастурий йўналишлар ва маъруза тезислари)

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг Республика таълим маркази таълим тизимидаги малака ошириш институтлари, курслари тингловчилари, университетлар ва педагогика институтлари талабалари учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1998

Ушбу махсус курсда Ўзбекистонда халқ таълимининг муамма-лакачилиги ва собиқ Иттифоқ давридаги зиддиятли ривожланиш та-рихи, халқ таълимидаги муаммолар, уларни ечиш борасида қи-линганди ишлар ҳамда республикамиз мустақиллиги туфайли халқ таълими йўналишидаги истиқболли имкониятлар тарихий йўсинда холисона баён қилинган.

Махсус курс барча халқ таълими ходимлари, университетлар, педагогика институтлари талабалари ҳамда малака ошириш инсти-тутлари, курслари тингловчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари номзоди, тарих фанла-ри доктори, профессор И. И. ТУРСУНОВ.

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор Ш. Ш. ША-РОПОВ, педагогика фанлари доктори, профессор Ж. ҲАСАНБОЕВ

4302000000

© «Уқитувчи» нашриёти, 1998 й.

ISBN 5—645—03166—0

«Халқ таълимининг бутун тизими янада қатъият билан ва тезроқ қайта қуриш зарур».

И. А. ҚАРИМОВ

Қ И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёт йўлидан бориб, барча соҳаларда маълум ютуқларга эришаётганлиги мамлакатимиз халқ таълими тизимининг янгиланаётганлиги, унинг барча бўғинлари иш фаолиятининг такомиллаштирилаётганлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Мустақил ривожланиш даврида «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастур»нинг қабул қилиниши, умумтаълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари таълим-тарбия жараёнидаги ўзгаришлар, Президентимиз ва ҳукуматимиз томонидан ўқувчи ёшларга, ўқитувчиларга, халқ таълими ходимларига кўрсатилаётган ғамхўрликлар, иқтидорли ёшларни танлаш, тарбиялаш, билимли, иқтидорли ўқувчиларни чет мамлакатларга ўқишга юборилаётганлиги, таълим-тарбия ишларини жаҳон андозаларига мослаштириш учун кўрилаётган чоралар, мутахассис кадрлар тайёрлаш борасида қўйилаётган талаблар халқ таълими ҳаётимизда қандай ўринни эгаллаши лозимлигини кўрсатиб турибди.

Халқ таълимига, унинг ривожига ҳар бир тарихий тараққиёт босқичида, ҳар бир жамиятда эътибор бериб келинган. Шу жумладан, Марказий Осиёда ҳам ўлка халқ таълими ўз ривожланишида қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ва муаммоларни бошидан кечирган бўлса-да, давлат ва халқнинг ташаббуси билан унинг доимий такомиллашувига ҳаракат қилинди.

Юртимиздан буюк алломалар, донишмандлар, давлат арбоблари, шоиру ёзувчиларнинг етишиб, жаҳон миқёсида тан олинганлиги ҳам ўлкамизда таълим-тарбияга доимий эътибор берилганлиги ва унинг асосий ўринлардан бирига қўйилганлигидандир.

Туркистонда халқ таълими тизими 1917 йил октябрь

тўнтаришидан кейин сиёсат ва мафкура билан бўялиб бир андозага келтирилди.

Таълим-тарбия сиёсатлаштирилиб, мафкуравийлаштирилган бўлса-да, ўлкада янги мактаб тизимининг йўлга қўйилиши, билим юртлари, техникум ва олий ўқув юртларининг очилиши, аҳолини ялпи саводхон қилишга уринишлар, ёшларга дастлаб мажбурий бошланғич, 7—8 йиллик, сўнгра умумий ўрта таълим бериш учун бўлган ҳаракатлар (бу жараёнда юз берган қарама-қаршилиқлар, муаммолар, зиддиятларни инобатга олмасак) Ўзбекистон халқ таълимининг ривожига ҳам туртки берди.

Босиб ўтилган тарихий йўл ва тўпланган тажрибани холисона ўрганиш, бу тажрибанинг ижобий томонларидан фойдаланиш, йўл қўйилган хатолардан тўғри сабоқ чиқариш ва айниқса мустақил тараққиёт шароитида шу сабоқлар асосида халқ таълими тизимини янгилаш, такомиллаштиришга ҳисса қўшиш ҳамда ўтмиш тарихни холисона ёритиш, бугунги бўлаётган жараёнлар моҳиятини ўқувчилар онгига тўғри еткази билиш барчамизнинг муҳим вазифамиздир.

Шу сабабли ҳам педагогика институтлари, университетлар талабаларига ва малака ошириш институтлари, курслари тингловчиларига «Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиш тарихи» мавзусида махсус курс ўқитилиши айни муддаодир.

Биз ушбу махсус курсда XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистондаги халқ таълимининг аҳволи, унинг бугунги кунгача босиб ўтган йўли ва ривожланиш тарихини қисқача ёритишга ҳаракат қилдик. Мазкур махсус курсни халқ таълими соҳасидаги малака ошириш институтлари, курслари тингловчилари ва педагогика институтлари ҳамда университетлар талабаларига ўқитилишини назарда тутиб, уни қўйидагича режалаштирдик.

Малака ошириш институтлари ва курслари тингловчилари учун (10 соат).

Биринчи мавзу. Жамият тараққиётида халқ таълимининг ўрни ва роли. Туркистонда шўролар ҳукмронлиги ўрнатилишигача халқ таълимининг аҳволи (2 соат).

Иккинчи мавзу. Ўзбекистонда шўролар андозасидаги халқ таълимининг йўлга қўйилиши. Ютуқлар, муаммолар ва зиддиятлар (4 соат).

Учинчи мавзу. Мустақил Ўзбекистон халқ таълими

янгилашиш йўлида. Муаммолар ва истиқболлар (4 соат).

Педагогика институтлари ва университетлари талабалари учун мазкур махсус курсни кенгроқ ўтиш ва халқ таълими ривожланиши тарихи бўйича чуқурроқ билим бериш кўзда тутилган.

Шу сабабли талабаларга ушбу махсус курс бўйича дарс ўтишнинг 20 соатли қуйидаги режасини тавсия эта-
миз.

Биринчи мавзу. Жамият тараққиётида халқ таълимининг ўрни ва роли. Туркистонда шўролар ҳукмронлиги ўрнатилишига қадар халқ таълимининг аҳволи (2 соат).

Иккинчи мавзу. Ўзбекистонда шўро андозасидаги халқ таълимининг йўлга қўйилиши. Ўрта махсус ва олий ўқув юртлари. 20—30-йилларда халқ таълими: ютуқлар, муаммолар ва қарама-қаршилиқлар (4 соат).

Учинчи мавзу. Уруш ва урушдан кейинги йилларда халқ таълими. Муаммолар ва натижалар (4 соат).

Тўртинчи мавзу. 70—80-йилларда Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиш тенденциялари. Мажбурий ўрта таълимга ўтиш ва унинг оқибатлари. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммолари (4 соат).

Бешинчи мавзу. 80-йилларнинг иккинчи ярмида халқ таълимини ислоҳ қилиш учун уринишлар. Шўро андозасидаги халқ таълимининг чекланганлиги (2 соат).

Олтинчи мавзу. Мустақил Ўзбекистон халқ таълими янгилашиш йўлида. Муаммолар ва истиқболлар (4 соат).

Шунингдек, махсус курснинг 20 соатли мавзулари бўйича режаларни тузиб, дастурий йўналишлар кўрсатиб, ўқитувчи, тингловчи ва талабалар учун қисқача маъруза тезисларини ҳам ёритиб беришга ҳаракат қилинди. 10 соатли мавзулар бўйича махсус курс ўқитилганда режа ва дастурий йўналишлардан қисқартирилган ҳолда фойдаланиш мумкин.

I. ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ УРНИ ВА РОЛИ. ТУРКИСТОНДА ШУРОЛАР ҲУКМРОНЛИГИ УРНАТИЛИШИГА ҚАДАР ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ АҲВОЛИ

Р е ж а

1. Махсус курс учун танланган мавзунинг долзарблиги.
2. Жамиятнинг ҳар томонлама тараққий этишида халқ таълимининг аҳамияти.
3. XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасида халқ таълимининг аҳволи.

Дастурий йўналишлар

Махсус курс мавзусининг долзарблиги. Уни ўрганиш ва ўргатишнинг бугунги кун учун аҳамияти.

Халқ таълими тизимининг ривожланиш йўналишлари, қарама-қаршиликлари, муаммолари, истиқболлари юзасидан педагогика ва тарихшуносликда қилинган илмий тадқиқотлар. Уларга ижобий ва танқидий ёндошиш. Ҳар бир жамият тараққиётида, жумладан мустақил Ўзбекистоннинг буюк келажак сари интилишида халқ таълимининг ўрни ва роли.

Чор Россияси босиб олгандан кейин Туркистон ўлкасидаги халқ таълимининг аҳволи. Мактаблар, билим юртлари. Таълим-тарбияда янгиликлар сари интилишлар. Таълим ва тарбия жараёни янгиланишида жадидчилик ҳаракатининг аҳамияти.

Маъруза тезислари

Республикамиз мустақиллиги, барча соҳаларда олиб борилаётган тикланиш ва янгиланиш йўли юксак ва соғлом маънавиятли жамият барпо этиш вазифаларини қўймоқда.

Халқнинг маънавияти ўз халқи тарихи ва маданиятини чуқур билиш ва идрок қилишга таянгандагина катта кучга айланади.

Мустақиллигимизнинг қисқа даври мобайнида бошқа

жабҳалар қатори маънавий соҳада ҳам бир қатор амалий ишлар қилинди. Жумладан, миллий истиқлол мафкурасини яратиш борасида, миллий удум ва анъаналарни, миллий ва умуминсоний қадриятларни тиклаш, юртимизда яшаб ўтган буюк аждодларимиз — олимлар ва давлат арбобларининг хизматлари ва меросларига муносиб баҳо бериш борасида қатор ишлар амалга оширилди.

«Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчилик фаоллигини бахш этади. Усиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касбкори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади. Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан таълим ва маънавиятни тушуниб етиш бошланади»¹— деб таъкидлаган эди И. А. Қаримов.

Президентимиз юқорида қайд этган вазифаларни амалга оширишда халқ таълимининг ҳиссаси беқиёсдир. Чунки мустақил республикамизнинг миллионлаб ўғил-қизлари мактаблар, билим юртлари, техникумлар ва олий ўқув юртлари қучоғида маънавият чашмаларидан баҳраманд бўладилар, уларнинг онги шу масканларда маънавий озуқа олади. Мустақиллигимиз талаб қилаётган комил инсонларни тарбиялашдаги асосий вазифа ҳам шу ўқув масканлари зиммасидадир.

Мустақиллигимизнинг ўтган қисқа даври мобайнида ёшларга таълим ва тарбия бериш борасида бир қатор ютуқларни қўлга киритдик, деб айта оламиз.

«Таълим ҳақида»ги Қонун ва Президентимиз Фармонлари асосида давлатимиз таълим сиёсатининг концептуал асослари ва йўналишлари аниқланиб, умуминсоний ва асрий миллий қадриятлар, тарихий тажриба, жамият тараққиёти истиқболини ҳисобга олиш таълим-тарбиянинг асосий таянчи эканлиги белгилаб берилди.

Умумий таълимнинг сифат даражасини кўтариш борасида олиб борилаётган давлат сиёсати умумтаълим мактабларини демократиялашувига, инсонпарварлашувига, таълимнинг миллий-маданий асосда мустақкамланишига хизмат қила бошлади.

Бироқ эски тузумнинг сақланиб қолган айрим муаммолари туфайли, ўтиш даврининг баъзи қийинчиликла-

---

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 73-бет.

ри натижасида умумий, ҳунар, ўрта махсус ва олий таълимнинг янгиланиш жараёни қийин кечмоқда, бу соҳада бир қатор муаммолар пайдо бўлмоқда.

Билим масканлари фаолиятида ҳали ҳам таълим-тарбия борасида эскича ёндошувлар, имконият даражасида фаолият кўрсатмаслик ҳолатлари сақланиб келмоқда. Бундан ташқари, миллий мактаб яратишнинг янги андозаси илмий жиҳатдан тўла асосланиб, ишлаб чиқилмаганлиги ҳам таълим-тарбия тизимини ҳаёт талабларидан ортда қолаётганлигига, бу борадаги муаммолар ечимига салбий таъсир қилмоқда.

Шу жиҳатдан уч тараққиёт босқичидаги: рус мустақиллаштирилган, шўролар ҳукмронлиги ва мустақиллик давридаги халқ таълими ривож тарихий тажрибасини тизимлаштириш, холисона ўрганиб, уни талабалар ва тингловчиларга етказиш муҳим аҳамият касб этади.

Тингловчилар ва талабаларга мазкур махсус курсни ўқитишдан мақсад уларга фақат рус мустақиллаштирилган давридаги маорифнинг аҳволи, шўро андозаси таълим тизимидаги янгиликлар, салбий ҳолатлар, қарама-қаршилиқларнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтиришгина бўлмай, балки ўтмиш хато ва камчиликларидан сабоқ чиқариб, мустақил республикамиз таълим тизимида кенг миқёсда бораётган жараёнларни яқиндан кузатиш асосида уларни ўтиш даври қийинчиликлари ва қарама-қаршилиқларини енгишга, таълимнинг янги тузилишини шаклланиши, мустақамланиши, янги андозадаги халқ таълимининг истиқболларини яратиш ишида ўз ҳиссаларини қўшишга илҳомлантиришдан ҳам иборатдир.

Республикамиз мустақиллиги бошқа соҳалар қатори илм-фанга ҳам янгича йўналишлар берди. Шу даврда ёқланган А. А. Маврулов ва Р. А. Носировларнинг докторлик диссертациялари бизнинг илмий мавзуимизга яқинроқ бўлиб, республикамиз маданияти, қишлоқларнинг ижтимоий ривожланиши муаммоларини янгича методологик асосда ёритишга ва қисман халқ таълими ҳамда қишлоқ мактаблари муаммоларини ўрганишга бағишланган. Биз махсус курс учун танланган давримиз юзасидан тарихий йўсинда умумлашган яхлит илмий адабиётларни яратиш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Ҳар бир жамиятнинг ривож ундаги таълим-тарбия ишларининг аҳволи, унинг қай тарзда йўлга қўйилганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Қайси давлатда таъ-

лим-тарбияга катта эътибор берилган бўлса, у гуллаб-яшнаган, маънавий жиҳатдан устун бўлган. Марказий Осиёда IX—XIII асрларда таълим-тарбияга берилган эътибор сомонийлар, хоразмшоҳлар ва темурийлар давлатлари қудратининг бош омили бўлган. Қаерда ўзаро урушлар, тахт талашишлар бўлса, таълим-тарбияга эътибор сусайиб, давлатлар инқирозга учраган. Рус мустамлакачилари ўлка халқини маънавийли, билимли бўлишидан чўчиб, халқ таълими ривожига кам эътибор бердилар. Шўро ҳокимияти йилларида ҳаммани саводхон қилишга ҳаракат қилинди. Уқитувчилар тайёрлашга, уларнинг моддий манфаатдорлигини оширишга эътибор берилди. Бироқ, таълим-тарбиянинг ўта сиёсатлаштирилиб, мафкуравийлаштирилиши, халқ таълимининг «қолдиқ» тамойили асосида ривожлантиришга ҳаракат қилинганлиги шўролар халқ таълимидаги камчиликлар бўлиб, қатор зиддиятларни келтириб чиқарди.

Бугунги кунда халқ таълимига жиддий эътибор қаратилаётганлиги, таълим-тарбия ишларини янгилаш, такомиллаштириш борасида бир қатор фармонлар ва қарорлар чиқарилиб, уларни бажаришга астойдил киришилаётганлиги буюк келажак сари одимлашда, мустақиллигимизни янада мустаҳкамлашда, Ўзбекистонни жаҳондаги қудратли, маънавий бой давлатга айлантиришда халқ таълимининг ўрни ва роли нақадар беқиёс эканлигини кўрсатиб турибди.

Энди халқ таълими истиқболлари сари боришда ўтмиш халқ таълими тарихини чуқурроқ ўрганиб, ундан сабоқлар чиқарган ҳолда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ўлкада халқ таълими қай аҳволда эканлигини қисқача баён қиламиз.

XIX асрнинг ўрталарида Қўқон хонлиги, Хива хонлиги, Бухоро амирлигида бошланғич маълумот берадиган мактаблар ҳамда ўрта ва олий диний таълим берадиган мадрасалар мавжуд эди. Мактабларнинг аксарияти, шу жумладан, қишлоқ мактабларининг кўпчилиги диний таълим берувчи энг оддий типдаги бошланғич мактаблар эди. Бу мактабларда мачитларнинг имомлари, саводхон муллалар дарс берар эди. Бундай мактабларда таълим ишлари Қуръон ўқишни ўргатиш, ҳар бир мусулмон учун зарур бўлган асосий вазифаларни билдириш билан чекланар эди.

Шаҳар мактабларида диний таълимдан ташқари, умумий таълим асослари ҳам ўргатилар, ўқувчиларга

ёзиш ва ҳисоблаш йўллари, халқ орасида машҳур шоирларнинг шеър ва ғазаллари ўқитилар эди. Уқувчилар ўқишни тамомлаб, олган билимларини ҳаётда қўллар, баъзилари қўшимча таълим олиб, хаттотлик билан шуғулланар, баъзилари мадрасаларда ўқишни давом эттирар эдилар.

Олий диний мактаб ҳисобланган мадрасаларда диний фалсафа ва мусулмон ҳуқуқи, араб тили грамматикаси ҳамда мантиқ илми ўргатиларди. Мадрасани тамомлаб чиққанлар имомлик қилиш, қозихоналарда ишлаш ҳуқуқига эга бўлар, мактаб ва мадрасаларда домлалик қилар эдилар. Шаҳар ва қишлоқлардаги диний мактабларда қизларни ўқитиш билан отинойилар шуғулланар эдилар. Мактаб ва мадрасаларда дарс ўзбек, тожик-форс ва араб тилларида ўқитиларди.

Марказий Осиё чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин мактаб ва мадрасаларда айрим ўзгаришлар юз берди. Мусулмон мактаблари учун босмахонада чоп этилган дарсликлар пайдо бўлди. Қозон босмахонасида чоп этилган Қуръон ва Ҳафтияклар, Ҳиндистон ва Эрондан шоирларнинг тошбосмада чоп қилинган тўпламлари келтирилди, Тошкентнинг ўзида ҳам мактаблар учун дарсликларни тошбосмада нашр этиш йўлга қўйилди.

XIX асрнинг 90- йилларида ўлкамизда рус-тузем ҳамда янги усул мактаблари пайдо бўлди.

Янги усул мактаблари ўз олдига ҳаёт учун зарур билимларни ёш авлодга ўргатиш, эски мактаблардагига қараганда анча замонавийроқ бўлган ўқитиш шакллари қўллаш вазифаларини қўйди. Янги усул мактабларида географик хариталар, глобуслар ва бошқа кўргазмали қурооллар қўлланила бошланди. Болалар эски мактабларда бўлганидек, бўйрада эмас, партада ўтириб ўқийдиган, ўқув хоналари яхши ёритиладиган ва иситиладиган, дарслар ўртасида танаффус қиладиган бўлдилар. Уқувчиларга тан жазоси бериш тақиқланди.

Янги усул мактабларида ўқиш муддати тўрт йилдан ошмас эди. Фақат Тошкент, Қўқон ва Самарқанддагина тўлиқсиз ўрта мактаб типидан биттадан янги усул мактаб очилган бўлиб, уларда ўқиш 6—7 йил давом этар эди.

Маҳаллий зиёлилар ва оддий халқ орасида рус маданиятига қизиқиш ортиб борди. 1884 йил 19 декабрда Тошкентда биринчи рус-тузем мактаби очилди. Бу мак-

табларда фақат ўғил болалар ўқитилар эди. Қизлар учун рус-тузем мактаби фақат 1903 йилдагина очилди. Лекин бу мактаб узоқ фаолият кўрсатмади — икки йилдан кейин ёпиб қўйилди.

Туркистонда биринчи рус мактаби Тошкентда, 1866 йилда очилди, кейинроқ бориб ўлканинг бошқа жойларида ҳам шундай мактаблар пайдо бўла бошлади. 1876 йилда Тошкентда дастлаб эрлар гимназияси ва сўнг қизлар гимназияси очилди.

1894 йилда реал билим юрти очилди. Бу ўқув юртларида бошқа шахарлардан келган ўқувчилар пансион (ётоқхона) билан таъминланар эди.

1879 йилда Тошкентда Туркистон муаллимлар семинарияси очилди. Бу семинария мактабларнинг бошланғич рус синфлари учун муаллимлар тайёрлаб бериши керак эди. XIX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошлаб семинария рус-тузем мактаблари учун ҳам муаллимлар тайёрлашга киришди. Маҳаллий тилни ўрганиш мажбурий қилиб қўйилганлиги бу семинариянинг хусусиятларидан бири эди.

Туркистоннинг иқтисодий ривожланиши ҳунар-техника типигаги мактабларнинг очилишига олиб келди. Чунончи, 1896 йилда Тошкентда пахта заводлари ва бошқа корхоналарни таъмирлаш учун кадрлар тайёрлайдиган билим юрти очилди, 1897 йилда суғориш иншоотлари назоратчилари тайёрлайдиган курс ташкил этилди, 1902 йилда Тошкент қишлоқ хўжалик-гидротехника мактаби очилди, 1904 йилда Самарқанд боғдорчилик ва виночилик мактаби, шу йилнинг ўзида Тошкентда темир йўл техника билим юрти очилди.

Россиянинг Туркистон ўлкаси халқини маънавий қашшоқликда сақлашга қаратилган мустамлакачилик сиёсати ўлка халқ таълимига салбий таъсир этди.

1914 йилда Туркистон ўлкасида халқ таълимига 1,8 миллион сўм ажратилган бўлиб, бу (ўлка бюджетининг 2,3 фоизи) маблағнинг ҳам чорак қисмигина рус-тузем мактабларига сарфланарди. Бу мактаблар маҳаллий мулкдорлар болаларидан мустамлака аппарати учун кадрлар тайёрлар эди. Маблағнинг қолган қисми рус аҳолиси, асосан чор амалдорлари болаларини ўқитишга сарфланарди. Мусулмон мактаблари эҳтиёжларига эса мустамлака маъмурияти умуман маблағ ажратмас эди. Улар фақат маҳаллий аҳоли ташаббуси ва ионала-

ри, вақф мулкидан келадиган фойданинг бир қисми ҳисобидан иш кўришлари мумкин эди.

Чор ҳукумати Туркистонда умумий таълим мактаблари сонини кўпайтиришдан манфаатдор эмас эди. Шу туфайли 1912 йилда кенг ҳудудда жойлашган ўлкада атиги 552 та кичик бошланғич ва ўрта дунёвий мактаб бўлиб, уларда бор-йўғи 41 мингдан зиёд ўқувчи ўқир эди¹. Бу ўқувчилар ҳам асосан чор амалдорлари ва маҳаллий бойлар, савдогарларнинг болалари эди. Маҳаллий меҳнаткашларнинг болалари бу ерда ўрта асрлардан мавжуд бўлиб келган диний асосдаги эски мактабларда ўқир эди. 1912 йил маълумотларига кўра Туркистоннинг Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё уездлари ҳудудида 4632 та шундай мактаб бўлиб, улардан 44,5 мингта бола ўқир эди². Бу мактаблардаги таълим-тарбия ишлари асосан руҳонийлар қўлида бўлиб, уларда дунёвий илмлар ўқитилмас эди.

Туркистон ўлкасида халқ таълимининг ривожиди, халқни саводхон қилишда жадидчилик ҳаракатининг ҳиссаси беқиёсдир (Шу жойда жадидчилик ҳаракатининг асл келиб чиқиши, бу ҳаракат ғояларининг Туркистон ўлкасига кириб келиши, ўлка жадидларининг фаолияти, уларнинг раҳбарлари ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.).

Ўлка жадидлари, уларнинг раҳбарлари: Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ғози Юнус, Усмон Хўжаев, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айнийлар нафақат ривожланган мамлакатлар маданиятини тарғиб қилдилар, улар янги усулдаги мактаблар очишда, болаларни янги усулда ўқитишда жонбозлик ҳам кўрсатдилар.

1905, 1917 йилдаги воқеаларни, 1914 йилги Биринчи жаҳон уруши ҳамда Фуқаролар урушини бошидан кечирган бу юртдошларимиз миллий мустақиллик, миллий озодлик йўлида курашганликлари учун чор ҳукумати, амирлик ва кейинчалик шўро ҳукумати томонидан таъқибга учрадилар, уларнинг пок номи, инсоний шаъни шўро замонида асоссиз қораланиб келинди.

Жадидлар 1905—1910 йилларда кун тартибига қўйган масалалар орадан салкам бир аср ўтгандан кейин,

¹ УЗР Президенти девони ҳужжатасрови. 58- фонд, 11- рўйхат, 1017-иш, 1- варақ.

² Т. Н. Кари-Ниязи. «Размышления о пройденном пути». М., «Полигиздат», 1970, 24- бет.

республикамиз мустақилликка эришгач амалга оширила бошланди. Таълим-тарбия, илм-фан, техника соҳасида Европа, Америка, Туркия, Япония, бошқа Шарқ ва Ғарб мамлакатларидан ўрнатқилиш, ёшларни ушбу мамлакатларга юбориб ўқитиш чора-тадбирлари амалга оширилади бунга ёрқин далилдир.

Хулоса қилиб айтганда, ўлкамизда халқ таълимининг тараққиёти бир жойда тўхтаб қолмади. У доимо ривожланиш ва янгилиниш жараёнарини бошидан кечирди.

Подшо ҳукуматининг мустамлакачилик ва «руслаштириш» сиёсати ҳам ўлка халқи маънавиятини бутунлай йўқ қила олмади. Халқ ўз интилиши, кураши билан миллий маънавиятини сақлабгина қолмади, балки уни янада мустақамлади. Уз мутафаккирлари, алломалари ва донишмандлари билан дунёга танилган халқ шўро манбаларида ёзилганидек, 2 фоиз саводлилари билан эмас, катта фоизни ташкил этган масжид, мадрасаларда, янги типдаги мактабларда ўқиган, ўқиётган ёшлари ва илғор саводли зиёлилари билан XX асрга қадам қўйган эди.

II. УЗБЕКИСТОНДА ШҮРОЛАР АНДОЗАСИДАГИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ. УРТА МАХСУС ВА ОЛИЙ УҚУВ ЮРТЛАРИ. 20—30- ЙИЛЛАРДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ: ЮТУҚЛАР, МУАММОЛАР ВА ҚАРАМА-ҚАРШИЛИКЛАР

Р е ж а

1. Шўролар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида ўрта умумий таълимнинг бир қилинга солиниши. Саводсизликни тугатиш учун қилинган ҳаракатлар.
2. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммолари.
3. Ҳунар, ўрта махсус ва олий ўқув юртарининг очилиши ва уларнинг фаолияти.
4. Халқ таълимининг янги тузум қуриш иши билан боғланиши. 20—30- йиллар халқ таълимининг муаммолари ва зиддиятлари.

Дастурий йўналишлар

Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида халқ таълимини қайта қуриш учун кўрилган тадбирлар. Саводсизликни тугатиш йўлидаги ҳаракатлар. Халқ таълими

тизимн асосий тамойилларининг ишлаб чиқилиши. Маориф тизимининг сиёсийлаштирилиши. Политехник таълимнинг йўлга қўйилиши. Уқитувчи кадрлар тайёрлаш масалалари.

Республикада ҳунар-техника билим юртлари, ўрта махсус ва олий таълим тизимининг йўлга қўйилиши. Ма-лакали мутахассислар тайёрлаш ишларига эътибор.

20—30- йилларда халқ таълими тизими фаолиятининг, таълим-тарбия жараёнининг янги тузум манфаатларига бўйсундирилиши. Раҳбарликнинг таълим-тарбия жараёнига салбий таъсири. Халқ таълимидаги хатоликлар, муаммолар ва зиддиятлар.

Маъруза тезислари

1917 йил октябрь воқеаларидан кейинги янги жамият қуриш шароитида халқ таълими ҳақидаги илмий тамойиллар ва ғояларнинг яратилиши, ривожлантирилиши ва мустақамланишига оид амалий масалаларнинг ишлаб чиқилиши шўролар ҳукумати фаолияти билан боғлиқдир.

Халқ Комиссарлари Кенгаши октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларидаёқ халқ таълими тизимининг асосий тамойилларини эълон қилди. Бу тамойиллар халқ таълимининг ижтимоий вазифаларидан келиб чиққан бўлиб, мактабнинг давлат аҳамиятига моликлиги; мактаб билан халқ таълими барча бўғинларининг бирлиги, изчиллиги; таълимнинг умумийлиги ва бепуллиги; мактабнинг диндан ажратилганлиги; таълим олишдаги тенглик; мактабнинг оммавий ташкилотлар ва жамоатчилик билан чамбарчас алоқаси; таълимнинг илмий асосда ташкил этилиши ҳамда унинг партиявийлигини қамраб олган эди. Унга кўра синфий имтиёзлар барта-раф этилиши, таълимнинг барча бўғинларида кенг демократия ва инсонпарварлик қарор топиши, мактабнинг бутун фаолияти илмий асосда ташкил этилиши, у инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи қудратли воситага айлаштириши лозим эди.

Янги ташкил этилган Халқ таълими Давлат қўмитаси айнан мана шу тамойилларни амалга ошириш, янги халқ таълими тизимини яратиш билан шуғулланди. Мактабга ва бошқа болалар муассасаларига раҳбарлик маҳаллий бошқарув ташкилотларига берилди. «Бош сиёсий маориф бошқармаси ҳақида» қарор қабул қилинди. Қарорда «партия ташкилотининг фақат мустақиллигини

эмас, балки унинг раҳбарлик, етакчилик ва бошчилик қилишини Маориф халқ комиссарлиги ишининг беистисно ҳамма соҳаларига нисбатан сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ва кенгайтириш маъносида тушуниш мумкин» дейилишининг ўзи ўша даврдаёқ халқ таълимининг сиёсийлаштирилишини ва партия ҳукмронлигининг ўрнатилишини англатар эди.

Октябрь тўнтаришидан кейин кўп миллионли ёшлар оммасини янги жамият қуриш ишига жалб этиш вазифаси қўйилди. Урта мактабни тубдан қайта ташкил этиш лозим эди. Шу муносабат билан мактаб қурилишининг қуйидаги асослари жорий этилди: 17 ёшгача бўлган барча ўғил ва қиз болалар учун бепул мажбурий умумий политехник (назария ва амалиётда ишлаб чиқаришнинг барча соҳалари билан таништирувчи) таълим жорий этиш; мактабгача болалар муассасалари тармоқларини барпо этиш; дарсларни тамомила она тилида олиб бориш; қиз ва ўғил болаларни биргаликда ўқитиш; таълим ишини ижтимоий-фойдали меҳнат билан боғлаб олиб бориш; меҳнаткашларни мактаб ишида фаол иштирок этишга жалб этиш.

Мактабнинг синфий характерини тубдан ўзгартириш халқ таълими соҳасидаги энг муҳим талаб бўлиб қолди. Шу сабабли таълим-тарбия ишлари шўролар давлатининг сиёсати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилди.

Янги шўролар мактаби меҳнат, политехника мактаби бўлиб, ўқувчиларга замон талаблари даражасида чуқур илмий-техник билим бериш, ўқувчиларни ижтимоий ишлаб чиқаришда онгли ва ижодий иштирок этиш имкониятига эга бўлишларини таъминлаши лозим эди.

Шу тариқа, шўро ҳукумати раҳбарлари мактабни ривожлантиришнинг, таълим-тарбияни фирқа сиёсати билан, янги жамият қуриш иши билан бирга қўшиш, ўқитишни ижтимоий фойдали меҳнат билан бирга олиб бориш, назария билан амалиётни, фан билан турмушни уйғунлаштириш тамойилларини ишлаб чиқдилар.

Шўро ҳукумати ҳукмрон партия белгилаб берган қондаларга амал қилиб, мавжуд мактаб тизимига барҳам беришга ва мактабдаги таълим-тарбия иши моҳиятини ўзгартиришга киришди. 1918 йил 20 январда «Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида» декрет эълон қилинди. Бу декрет туфайли узил-кесил шўро таълими тизимига ўтилди.

Шўролар ҳукуматининг мактаб, таълим-тарбия соҳасидаги сиёсати Туркистонда қандай амалга оширилди?

Бу ўлкада саводсизликнинг тугатилиши, билим ва маърифатнинг оммавий ёйилиши аввало мусулмон аҳоли кенг оммасини янги ҳаёт қуришда онгли иштирок қилишга жалб этиш учун зарур эди.

Шунинг учун дастлабки кунларданоқ Туркистонда маданий қурилишнинг ҳал қилувчи муаммоларидан бири янги мактаб таълими тизимини яратиш бўлди. 1918 йил 16 октябрда эълон қилинган «Ягона меҳнат мактаби» тўғрисидаги низом Туркистонда шўро мактаб таълими тизимининг барпо этилишига йўл очиб берди. Бу ҳужжатда умумий мажбурий таълимни жорий этиш ва уни политехник билим бериш билан бирга олиб бориш, шунингдек мактабга биринчи навбатда ишчи ва деҳқон болаларини қабул қилиш талаби илгари сурилган эди.

Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси 1918 йил ноябрда эълон қилган «Туркистон мактаби тўғрисида»ги низом ўлкада мароиф ишини ривожлантириш ишига ёрдам берди. Уларда мактабларда болаларни она тилларида ўқитиш, барча турдаги эски мактабларни тугатиш кўзда тутилган эди.

1920 йилда мактаблардаги ўқувчилар сони 1910 йилдагига нисбатан 5,5 баробар ортиб, 165 минггага етди, бу ўқувчиларнинг 55 фоизидан зиёдроғи ўлка маҳаллий халқларининг болалари эди.

1920—1930 йиллар мобайнида республикада бошланғич мактаблар сони 2,5 баравар кўпайди. 1928 йилда ўқиш ва ёзишда араб алифбосидан лотин алифбосига ўтилди ва шу йили диний мактаблар фаолияти тўхта-тилди. 1934 йил ўрталарига келиб умумий бошланғич таълимга ўтиш тугалланиб, етти йиллик таълим жорий этилди. 1940—41 ўқув йилида Ўзбекистонда 4838 та умумий таълим мактаби бўлиб, уларда 1263643 нафар ўқувчи таълим олар эди.

Шўро ҳукумати янги таълим тизимини яратишни янги жамият қурилишининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий вазифалари билан узвий боғлади. Улар янги мактабнинг бунёд этилиши ва ривожда халқ ўқитувчисига эътиборни қаратдилар. Уларни фирқа сиёсатини оммага, ёшларга тарғиб қилувчилар сифатида кўрдилар.

Халқ ўқитувчисига янги жамият қуришда, ишчилар

синфи билан деҳқонлар иттифоқини мустаҳкамлашда фаол ёрдам бера оладиган шўро ҳокимиятининг таянчи деб қаралди.

Ўқитувчиларни шўро ҳокимияти платформасига ўтказиш, сўнгра эса ҳукмрон партия гоёларига чексиз содиқ ёш ўқитувчиларни тайёрлаш ишлари бошланди.

Хусусан, Туркистон республикасида малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлаш мақсадида маҳаллий халқ вакиллари учун махсус педагогика ўқув муассасалари— 3 йиллик педагогика билим юртлари ва техникумлари, 4 йиллик маориф институтлари ташкил этила бошланди. Бу ўқув муассасалари янги ўқитувчилар авлодини шакллантирди.

Туркистонда бошланғич ва ўрта мактаблар ташкил этилиши билан бир вақтда юқори малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида олий таълимни йўлга қўйиш юзасидан илк қадамлар қўйилди. Россия марказий шаҳарларининг олий ўқув муассасалари Туркистонга педагоглар, лаборатория жиҳозлари ва ўқув қўлланмалари жўнатдилар.

1920 йил 7 сентябрда ташкил этилган Туркистон Давлат университети ўзбек халқи ҳаётида, миллий зиёлилар тайёрлаш ишида катта роль ўйнади. 1927 йилда Самарқанд педагогика институтининг (1930 йилда педагогика академиясига айлантирилган), 1929—1931 йилларда Фарғона ва Бухоро педагогика институтларининг, Тошкент ҳамда Андижон кечки педагогика институтларининг ташкил этилиши юртимизда ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ишини янада жонлантирди.

Ўзбекистон Комфирқасининг VI съезди (1934 йил, январь) буйруқбозлик услубида олий мактабда педагог кадрлар тайёрлаш ишлари қониқарсиз аҳволда эканлигини таъкидлаб, иккинчи беш йиллик даврида педагогика институтларида ўқитувчилар тайёрлашни кескин кўпайтириш ҳақида кўрсатма берди. Шу асосда педагогика ўқув юртларига талабалар қабул қилиш кўпайтирилди, бундан ташқари 1935 йилда Тошкентда Низомий номида давлат педагогика институти ташкил этилди. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш ишлари анча жонлантирилди. Бу ишлар 1937 йилда 1 университет, 18 та педагогика ва ўқитувчилар институти, 43 та техникум, 25 та бир ва икки йиллик курслар томонидан бажарилмоқда эди.

Янги жамият қуриш вазифалари халқ хўжалиги учун

мутахассислар тайёрлаш заруриятини келтириб чиқарди.

Халқ таълимининг бир бўғини бўлган Ўзбекистон ҳунар-техника таълими ҳам 20-йилларда ана шундай зарурият натижасида шаклланди.

1920 йилнинг 24 декабрида Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг қарорига мувофиқ «Туркистон ҳунар-техника таълими қўмитаси» ташкил топди¹. Бу қўмитанинг асосий мақсади ҳунар билим юртлари, турли касблар бўйича қисқа курслар ташкил этиш ва бу ўқув муассасаларида халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун ишчи мутахассислар тайёрлашдан иборат бўлди. 1920—1921 ўқув йилининг ўзида Туркистон ҳунар-техника таълими тизимида 32 та ўқув юртлари ташкил топиб, унда республикамизда яшовчи турли миллат вакилларида 3170 ўқувчи таҳсил олди².

Асосий эътибор халқ хўжалиги учун зарур бўлган ишчи мутахассислар тайёрлаш ишига қаратилиб, ёшларнинг турли касбларни эгаллашлари учун ҳунар-меҳнат мактаблари, фабрика-завод ўқуви — ФЗУ ташкил этилди. Ўзбекистонда саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, янги завод ва фабрикаларнинг пайдо бўлиши натижасида ишчи мутахассисларга бўлган талаб ва эҳтиёж орта борди. Шу мақсадда ҳунар-техника таълими тизимини, ўқув юртларининг фаолиятини, улардаги мутахассисликларни такомиллаштириш давр талабига айланди. Республика ҳукумати ишчи мутахассислар тайёрлашда асосий эътиборни маҳаллий миллат вакилларига қаратди. Бунинг натижасида завод ва фабрикаларда ишчиларнинг сони йилдан-йилга орта борди. 1925—26 йилларда саноат ишчиларининг сони 11408 кишини ташкил этган бўлса, 1928—1929 йилда бу кўрсаткич 23842 кишини ташкил этди³. 1929—30 йилларда саноат учун ишчи-мутахассислар тайёрлаш асосан фабрика-завод ўқуви курсларида олиб борилиб, уларда ўқувчиларнинг сони 1937 йилда 1932 йилга нисбатан 33 фоизга ошди⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат ҳужжатарови (бундан буён ЎзР МД ҳужжатарови). 735- фонд, 1- рўйхат, 498- иш, 4- варақ.

² Уша жойда.

³ Уша жойда. Ф. Р. -2800. ОП. 1. ед. хр. 12. 1- бет.

⁴ Хурсанов М. Х. «Развитие профессионально-технического образования в Узбекистане», Т., «Фан», 1973, 14- бет.

Лекин ҳунар-техника таълими ўқув юртларида ягона дастур, ўқув ва услубий қўлланмалар етарли даражада эмас эди. Айти шу йилларда халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари бўлган саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, транспорт, майший хизмат соҳалари учун турли касблар бўйича ишчи мутахассислар тайёрлашда ҳунар-техника таълими тизими фаолиятини замон талаби даражасига жавоб беришини таъминлаш объектив заруратга айланди. Республикада кимё саноатининг ривожланиши, Ангрен кўмири конларида ишнинг қизғин олиб борилиши, нефть саноатининг гуркираб ўсиши юқори малакага эга бўлган ишчи мутахассислар тайёрлаш зарурлигини кўрсатмоқда эди.

Республика ҳукумати давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда 1940 йилнинг ноябрида бу эҳтиёжни қондириш мақсадида «Меҳнат резервлари бошқармаси»ни ташкил этди. Ўзбекистонда меҳнат резервлари бошқармаси ташаббуси билан ҳунар-техника таълими тизимида 3 йўналишда: темир йўл, фабрика- завод ўқуви, касбкор ҳунар билим юртлари йўналиши бўйича кадрлар тайёрлашга киришилди. Бу билим юртларига бошланғич таълим маълумотига эга бўлган 14—15 ёшли ёшлар қабул қилинди. 1941 йилнинг май ойида 3800 киши билим юртларининг биринчи «қалдирғочлари» сифатида турли мутахассисликларга эга бўлдилар.

Ўқув-тарбия ишларини такомиллаштириш мақсадида шу йилларда ўқув юртларида янги педагогик технологияларни излаш, ишлаб чиқиш ва жорий этиш устида катта ишлар олиб борилди. Аммо 1941 йилда бошланган уруш туфайли бу билим юртларининг фаолияти ҳарбий эҳтиёжларни қондиришга қаратилди.

Барпо этилаётган ва ривожланиш йўлига кирган ўлка саноати ва қишлоқ хўжалиги мутахассис кадрларга бўлган талабни янада оширди. Шу сабабли Ўзбекистонда ўрта махсус ўқув юртлари ва уларда таълим олаётган ўқувчилар сони ошиб борди.

1924 йилда Андижон ва Бухорода қишлоқ хўжалиги техникумлари ташкил этилган эди. Бухоро қишлоқ хўжалиги техникуми 1924 йилдан 1940 йилгача 336 нафар агроном-механизатор мутахассисларини тайёрлаб чиқарди. Андижон қишлоқ хўжалиги техникуми эса пахтачилик, ғаллачилик, пиллачилик ва чорвачилик мутахассислари тайёрлади. Бу техникумда 50 ўқитувчи тур-

ли мутахассисликларга тегишли 15 кабинетларда ўқувчиларга билим сирларини берди¹.

1927 йилдан Тошкент, Бухоро, Нукус, Наманган, 1930 йилдан Каттақўрғон, Термиз, Шаҳрисабз, Бешариқ ва Қува қишлоқ хўжалиги техникумлари фаолият кўрсата бошлади.

Республика саноати учун мутахассис кадрлар тайёрлашда Тошкент индустриал техникуми (1959 йилдан эътиборан политехникум), қишлоқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлашда эса Тошкент пахта тозалаш техникуми, Самарқанд қишлоқ хўжалик-сабзавотчилик техникумлари муҳим роль ўйнади.

1928—1937 йилларда республика техникумлари 930 минг мутахассислар тайёрлади. Бу давр ичида техникумларда ишлаётган ўқитувчилар сони 2,7 баробар кўпайди².

Шўро тузуми режаларига кўра ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари туфайли олий малакага эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлаш зарурияти қўйилди. Уша давр олий таълим тизимини яратиш маданий инқилобни амалга ошириш тадбирлари билан ҳам боғлиқ эди.

1917 йил ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ўлка шўроларининг III съезди қарорига асосан 1918 йил 21 апрелда Тошкентда Туркистон халқ университети очилди. 1918—1919 йилларда университетда 60 профессор-ўқитувчи ишлаб, унда 500 га яқин талаба ўқир эди.

1918 йил майида Тошкентнинг Эски шаҳарида мусулмон халқ университети очилди. Ташкил этилган бу иккала университет ҳам ўз моддий-техника базаси ва малакали ўқитувчилар билан таъминланганлик жиҳатидан олий мутахассислар тайёрлаш ишига тўлиқ хизмат қила олмас эди.

Туркистон ўлкасида олий таълим тизимининг йўлга қўйилишида ва халқ хўжалиги учун юқори малакали мутахассислар тайёрлаб беришда, энг муҳими республика мизни саводхон ўлкага айланишида 1920 йил 7 сентябрдан фаолият кўрсатаётган Тошкент Давлат университети (1923 йилгача Туркистон Давлат университети, 1960 йилгача Ўрта Осиё Давлат университети номи билан аталган) катта хизматни ўтади.

¹ Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги вазирлиги архиви, 365-рўйхат, 43-иш, 52-варақ.

² ЎЗР МД ҳужжатаасрови. 837-фонд, 38-рўйхат, 8380-иш, 110-варақ.

1924—25 ўқув йилида Урта Осие Давлат университети ишчи факультетининг (факультет 1939 йилгача фаолият кўрсатган) икки (кечки ва кундузги) бўлимида 25 миллатга мансуб 889 талаба таҳсил олар эди¹. Уларнинг аксарияти ишчи ва деҳқон фарзандлари эди. 1921 йилда университетнинг 7 факультетида 2053 талаба билим сирларини эгаллай бошлади. Унда 54 профессор, 207 ўқитувчи, 95 илмий ходим, 71 илмий-техник ходим хизмат қилди².

1929—1931 йилларда юқори малакали кадрлар тайёрлашда тажриба тўплаган айрим факультетлар негизда халқ хўжалигининг кадрларга бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш мақсадида алоҳида олий ўқув юртлири ташкил этилди. Тошкентда — политехника, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва ирригация муҳандислари, молия-иқтисод (ҳозирги Тошкент Давлат иқтисодиёт университети), педагогика институтлари, Самарқандда — савдо институти, Ашхабодда — зооветеринария институти, Хўжаанда қишлоқ хўжалиги ва педагогика институтлари ташкил этилди. Университет ҳисобидан Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистонда 15 та олий ўқув юрти вужудга келди. Туркистон Давлат университетиде 1940 йилда 45 кафедра фаолият кўрсатиб, у 18 мутахассислик бўйича кадрлар тайёрлаб бера бошлади³.

Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожиде 1935 йилда ташкил этилган Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти катта роль ўйнади. 1935—36 ўқув йилида институтда 86 профессор-ўқитувчи ишлаган бўлса, 1940—41 ўқув йилида уларнинг сони 245 нафарга етди. Шу йиллар ичиде талабалар сони 3927 нафарга ошди (сиртқи бўлим талабалари билан). У 1940 йилга қадар 2 мингга яқин ўқитувчи тайёрлади. Уларнинг 60 фоизи ўзбеклар эди⁴.

Бироқ бошқарувнинг ҳукмрон партия ва шўро ҳукмати раҳбарлигидаги маъмурий-буйруқбозлик услуби, таълим-тарбиянинг ўта сиёсатлаштирилуви, якка мафкура ҳукмронлиги, айниқса чекка ўлкалар халқларининг

---

¹ С. Садыков. Высшая школа—кузница подготовки кадров. Тошкент, 1973, 28-бет.

² Уша жойда. 28—29-бетлар.

³ Уша жойда. 32—33-бетлар.

⁴ Уша жойда. 63-бет.

маданий ривожига, уларнинг миллий-маданий меросини ўрганиш ва уни тарғиб этишга эътиборсизлик, таълим-тарбияда миллийликнинг чекланганлиги Ўзбекистон халқ таълими ривожига ҳам салбий таъсир этди.

Биринчидан, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули ва «казарма интизоми» юзага келиши билан дастлабки йилларда асос солинган халқ таълимининг демократик негизларига қарши ҳужум бошланди. 30-йилларда маорифга нисбатан буйруқбозлик билан ёндошиш кучайди, бошқа барча ёндашувлар «чириган либерализм», буржуача педагогик қарашларнинг намоён бўлиши деб ҳисобланди. Мактабда «большевистик тартибларни» ўрнатиш учун олиб борилган кураш амалда ёш авлодни тарбиялаш ишига путур етказди, натижада болаларга катталарнинг хоҳиш-иродасини ва талабларини итоатгўйлик билан бажарувчилар деб қараладиган бўлди.

Таълим-тарбия соҳасидаги қўпол хатоликлар ва камчиликлар яққол кўзга ташлана бошлади. Қолаверса, халқ хўжалигининг кўп соҳаларида жиддий камчиликларга йўл қўйилдики, бунинг сабаблари бор эди, албатта. Бироқ бу вақтда ғалаба рапортлари, улкан ютуқлар, буюк натижалар керак эди.

Иккинчидан, бу йилларда мактаб режаларидаги барча предметлар ижтимоий-фойдали фаолият билан суст боғланган эди. Дастурларнинг «табиат—меҳнат—жамият» тарзида комплекс тузилиши туфайли ўқувчиларнинг умумий таълим савиялари пасайиб кетган эди. Ўзбекистон ўқитувчиларининг I республика съезди (1940 йил, июнь) мактабларда авторитар педагогиканинг, фоизбозликнинг, расмиятчиликнинг «зўрлаб киритилганлиги»ни амалда кўрсатди. Съезд материалларида қуйидаги рақамлар келтирилган эди: «1939—40 ўқув йилида республикада 8 ёшдан 14 ёшгача бўлган 40570 бола ёки жами болаларнинг 4,7 фоизи мактабларга жалб этилмай қолди. 1939—40 ўқув йили давомида 67760 ўқувчи ёки жами ўқувчиларнинг 6,1 фоизи мактаблардан кетиб қолди. Шундай қилиб, 100 мингдан зиёд болалар мактабга қатнамаётирлар»¹. Бу маълумотлар ўша даврда халқ таълимида қанчалик аянчли аҳвол юзага келганлигидан далолат бериб турибди.

Учинчидан, ўқув предметларининг ўзгаришсиз ўқи-

¹ «Учитель Узбекистана» газетаси, 1988 йил, 31 август.

тилиши ёш авлод тарбиясига салбий таъсир кўрсатди. Кўпгина ҳалол кишилар, шу жумладан ўқитувчилар «халқ душмани» деб эълон қилинди. Кўплаб ўқувчилар «халқ душмани» фарзандлари сифатида мактабдан ҳайдалдилар.

Тўртинчидан, юргизилган қатағончилик сиёсати оқибатида ўқитувчи кадрлар сони камайиб кетди. Кўпгина педагог олимлар, халқ таълими тизимининг раҳбарлари ҳибсга олиниб, «халқ душмани» сифатида йўқ қилинди.

Меҳнаткашларни чалғитиш учун матбуотда «халқ душманлари»ни «фош этадиган» мақолалар мунтазам эълон қилиб борилди. Масалан, «Правда Востока» газетасининг 1938 йил 6 январдаги сонисида эълон қилинган «Мактабдаги ишлар ҳақида» мақоласида бундай дейлади: «Душманлар Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигини беҳудага қўлдан бермай келган эмаслар. Турли даврларда Маориф халқ комиссарлигига бошчилик қилган Усмонов, Қаримов, Ризаев, Рамзий каби собиқ халқ комиссарларининг ҳаммаси халқнинг ашаддий душманлари бўлиб чиқдилар. Кўпгина шаҳар ва район маориф бўлимларининг аппаратлари ҳамда мактаблар мана шундай тўдалар билан ифлосланган экан... Халқ душманлари жуда катта зарар келтирдилар. Уларнинг зараркунандачилик хатти-ҳаракатлари оқибатида мактаб ёшига етган болаларни умумий мажбурий ўқувга жалб этиш иши ҳануз тўла амалга оширилмади... Халқ душманлари ўзбек болаларининг тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларни тугаллашларига тўсқинлик қилдилар. Мана шунинг учун 8—10-синфларда ўқиётганларнинг 11 фоизигина маҳаллий миллат вакиллари дир... Ўзбекистон мактабларига ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ишига зараркунандаларча муносабат оқибатида 2176 ўқитувчи етишмаётир...»

Келтирилган мисоллар 30-йилларда маориф ходимларининг, жумладан, ўқитувчиларнинг аҳволи қай даражада оғир бўлганлигини кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, ўрта махсус ва олий ўқув юртларига қабул қилишда ҳам ҳаққоният тамойилларидан чекинишлар содир бўлди. Олий ўқув юртларига ҳар йили ишчилардан 70 фоиз ва деҳқонлардан 20 фоиз қабул қилинар эди. Ваҳоланки, бу вақтда аҳолининг 15—20 фоизини ишчилар, 80—85 фоизини деҳқонлар ташкил этар эди.

Шундай қилиб, ўша даврда халқ таълими масканлари ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган ҳолда «ҳамма нар-

сани ҳал эта оладиган» кадрлар тайёрловчи муассасага айланган эди.

III. УРУШ ВА УРУШДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ. МУАММОЛАР ВА НАТИЖАЛАР

Режа

1. Уруш йилларида халқ таълимининг йўналиши.
2. 50—60-йилларда халқ таълими тизимида амалга оширилган ислоҳотлар ва ўзгаришлар.
3. Уруш ва урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон ҳунар, ўрта махсус ва олий таълими.
4. Тоталитар тузум сиёсатининг халқ таълими муассасалари фаолиятига таъсири. Муаммолар ва натижалар.

Дастурий йўналишлар

Уруш йилларида умумтаълим мактаблари тизимидаги ўзгаришлар. Урушдан кейинги йилларда халқ таълимини ислоҳ қилиш ва уни қайта қуриш учун ҳаракатлар. 1958 йилги мактаб ҳақидаги Қонун. Мажбурий саккиз йиллик таълимнинг жорий этилиши. 60-йилларда халқ таълимида ўзгаришлар қилиш борасидаги қарорлар. Ишлаб чиқариш таълимини кучайтириш борасидаги тадбирлар. Уруш йилларида ҳунар билим юртлари йўналишидаги ўзгаришлар. Уруш ва урушдан кейинги йилларда ҳунар, ўрта махсус ва олий таълим ривожини. Халқ таълими тизимида йўл қўйилган хатоликлар. Таълим-тарбиядаги зиддиятлар. Назариянинг амалиётдан, мактабнинг ҳаётдан ажралиб қолиш ҳолатлари. Раҳбарликнинг бирёқламалик, ўзбошимчалик сиёсатининг халқ таълими ривожига таъсири.

Маъруза тезислари

Уруш йилларидаги оғир иқтисодий аҳвол халқ таълими ривожига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бироқ катта қийинчиликларга қарамай, мактаблар ўз фаолиятини давом эттирдилар.

Уруш даврида 1917 йилга қадар бўлган таълим тизими қайта тиклана бошлади. Қизлар ва эрлар мактаблари ажратилиб, ягона мактаб формаси жорий этилди. Ўрта таълим гимназиялар тарх ва тамойили (ёд олиш, ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларини қатъий на-

зорат қилиб бориш ва ҳоказо) асосида ташкил этилди. Бу таълим асосан ўзига тўқ оилаларнинг болалари учун мумкин бўлиб қолди, чунки ўқиш 8-синфдан бошлаб пуллик қилиб қўйилди. Ночорроқ оилаларнинг болалари учун касб-ҳунар ўқув юртларига ва ишлаб чиқаришга боришдан бошқа йўл қолмади.

Урушнинг оғир йилларида ҳам ёшларни мактабларга жалб қилиш мақсадида ўрта мактаблар сони кўпайтирилиб, 1943 йилнинг 1 январидан эътиборан 8—10-синф ўқувчилари пул тўлашдан озод қилинди-лар. Кўпгина ёшлар завод, фабрикаларда, жамоа ва давлат хўжаликларида ишлаётганликлари сабабли, уларни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таълим олишлари учун ишчи-қишлоқ ёшлари мактаблари очилди. 1943 йилда 27 та мана шундай мактабларда 3498 нафар ёшлар таълим ола бошладилар¹.

Уруш йилларида аксарият ўқитувчиларнинг фронтга кетганлиги, айримларининг бошқа ишларга сафарбар қилинганлиги сабабли Ўзбекистондаги мактабларда 6 мингдан ортиқ ўқитувчи етишмас эди. Уқитувчилар танқислиги муаммосини ҳал этиш мақсадида педагогика ўқув юртлари ва айрим мактаблар қошида ўқитувчилар тайёрловчи қисқа курслар ташкил этилди. Бундан ташқари 35 та шаҳар мактабларида юқори синф ўқувчиларини педагогик йўналишда ўқитиш ташкил қилинди. Уларнинг кўпчилиги 10-синфни тугатиб, бошланғич синфларда ўқитувчилик қилиш учун йўланма олдилар.

Уруш даврида ўқитувчиларнинг моддий манфаатдорлигига ҳам эътибор берилиб, уларнинг маоши 1943 йилда ўртача 30—50 фоизга оширилди².

Урушдан кейинги йилларда вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклаш билан бирга умумтаълим мактабларига ҳам эътибор қаратилди. 1950 йилда республикамизда 4976 мактаб фаолият кўрсатиб, уларда 1347,2 минг ўқувчи таълим ола бошлади³.

1956 йилда умумий етти йиллик таълимга ўтиш ту-

¹ Қаралсин: Ўзбекистоннинг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси. ТошДУ қошидаги Олий педагогика институтида ўтказилган илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 1995, 46—47-бетлар.

² Қаралсин: Ўзбекистоннинг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси... 47-бет.

³ Народное хозяйство Узбекистана за 50 лет. Тошкент, «Ўзбекистон», 1967, 216-бет.

галланди, шундан бир йил илгари аввал йирик шаҳарларда, сўнгра бошқа жойларда умумий ўрта таълим жорий этила бошлаган эди.

Барча ёшлар халқ хўжалигида машғул бўлмоғи керак эди, албатта, лекин уларда тегишли меҳнат малакаларини ҳосил қилмасдан, уларни касб-ҳунарга ўргатмасдан туриб, бу ишни амалга ошириб бўлмасди.

50-йилларнинг ўрталарига келиб, умумий таълим мактабларидаги бундай тамойилларнинг нотўғрилиги аён бўлиб қолди. Фан-техниканинг жадал тараққий этиши халқ таълими идоралари, педагогика фани олдига мактаб таълимини фан, техника ва маданиятнинг замонавий даражасига мувофиқ равишда ташкил этиш вазифасини қўйди. Уқувчиларга меҳнат таълими бериш, уларнинг ўқув юкламаларини мўътадиллаштириш, билим сифатига доир жиддий камчиликларни бартараф этиш, унинг шакл ва усуллари янгидан ҳал этиш керак бўлиб қолди.

50-йилларнинг иккинчи ярмига келиб, халқ хўжалигининг ривожланиши мактабларни битириб чиқаётганларнинг табиий-илмий ва политехник билимларни янада чуқурроқ эгаллашлари зарурлигини тақозо эта бошлади. Бу вазифани ҳал этиш учун 1958 йилга келиб, саккиз йиллик мажбурий таълим тизимини зудлик билан жорий этиш йўли тутилди.

50-йилларнинг охири—60-йилларнинг бошларида халқ таълими тизимини ислоҳ этиш юзасидан қатор қарорлар қабул қилинди. Хусусан, «Мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш ва халқ таълими тизимини янада ривожлантириш ҳақида» тезислар қабул қилинди. Бу ҳужжат умумхалқ муҳокамасидан ўтгач, 1958 йил 24 декабрда «Мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш ва халқ таълими тизимини янада ривожлантириш ҳақида»ги Қонун қабул қилинди. «1959—1965 йилларда «Мактаб-интернатларни ривожлантириш тадбирлари ҳақида», 1960 йилда «Мактаб қурилиши ва мактабнинг моддий базасини мустаҳкамлаш чоралари ҳақида», «Куни узайтирилган мактабларни ташкил этиш ҳақида», 1961 йилда «Умумий таълим мактабларини ўқитувчи кадрлар билан таъминлаш тадбирлари тўғрисида» ва бошқа бир қатор қарорлар қабул қилинди. Умумий таълим мактаблари ишида политехник билимни, меҳнат тарбиясини кучайтиришга алоҳида эътибор берилди. Умумий ҳунар таъ-

лимини жорий этиш, ўрта мактабда ўқитиш сифатини ошириш, мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш, мактабларнинг моддий ва ўқув базасини кучайтириш, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ишини яхшилаш масалаларининг қўйилиши ўша пайтда муҳим эди.

1958 йилги Қонунга мувофиқ ўрта умумий таълим мактаблари (юқори синфлар) ишлаб чиқариш йўналишидаги 11 йиллик ўрта умумий таълим мактабларига айлантирилди. Сўнгги уч йил мобайнида юқори синф ўқувчилари ўрта маълумотли бўлишлари ва бирон-бир касб-ҳунарни эгаллашлари лозим эди. Қишлоқ мактабларида ўқув йили қишлоқ хўжалик ишларининг мавсумийлиги назарда тутилган ҳолда ташкил этиларди.

1958 йилда мактаб ҳақидаги қонуннинг қабул қилиниши ва унинг амалга оширилиши туфайли айрим натижаларга ҳам эришилди. Масалан, республикамизда 1958 йилдан 1961 йилгача 991 та ишлаб чиқариш таълими йўлга қўйилган мактаблар ташкил этилди. Улар 332 та саноат корхонаси, 506 та жамоа ва давлат хўжаликлари, район «Узсельхозтехника» бўлими, 142 та бошқа корхона ва ташкилотлар қошида ташкил этилди¹.

Лекин 1958 йилги қонуннинг амалга оширилиши жараёнида бир қатор хатоликларга йўл қўйилганлиги ҳам аён бўлиб қолди. Шу сабабли 1964 йил 10 августда қабул қилинган «Ишлаб чиқариш таълими берадиган ўрта умумий таълим, меҳнат ва политехника мактабларида ўқитиш муддатини ўзгартириш ҳақида»ги қарорга мувофиқ кундузги ўрта умумий таълим мактабларидаги мажбурий ҳунар таълими бекор қилинди ва 10 йиллик ўқув тизими жорий этилди. Йўл қўйилган бирёқламалик ва ўзбошимчалик ҳоллари қораланди, таълим муассасаларига сиёсий раҳбарлик яна ҳам кучайтирилди.

1966 йил ноябрь ойида қабул қилинган «Умумий ўрта таълим мактаблари ишини янада яхшилаш тadbирлари тўғрисида»ги қарор асосида ўқув режаларини жамият шароитлари ва талабларини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш, тарбиявий ишларни кучайтириш, мактабга сиёсий раҳбарлик даражасини янада ошириш вазифалари қўйилди. Қарорга мувофиқ ўрта

¹ «Учитель Узбекистана» газетаси, 1988 йил, 5 ноябрь.

мактаб негизидаги ялпи ҳунар таълими бекор қилинди, кундузги ва кечки мактаблар ўртасида вужудга келган номувофиқликлар бартараф этилди, умумий ўрта таълимни жорий этишни тезлатиш, умумий таълим моҳиятини қайта кўриб чиқиш борасида фаол иш бошлаб юбориш зарур деб топилди. Қарорда умумий таълим мактаби зиммасига ёшларга фан асосларини чуқур ўргатиш, уларда юксак онгни шакллантириш, уларга политехник билим асосида дастлабки меҳнат тайёргарлигини бериш, меҳнат таълими ва касб танлаш, малака ҳосил этиш ишини яхшилаш вазифалари юклатилди.

Мактабларни янада ривожлантириш талабларидан келиб чиқиб, асосий вазифа умумий ўрта таълимга ўтишдан иборат деб белгиланди. Собиқ Иттифоқнинг барча республикаларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб мажбурий ўрта таълимга ўтиш ҳаракати авж олди.

Уруш ва урушдан кейинги йилларда республикада ҳунар-техника таълими ҳам қисман ривожланишда давом этди. Асосий эътибор оғир саноат тармоқлари учун ишчи мутахассислар тайёрлашга қаратилди. Шунга мувофиқ уларда ўқитувчиларнинг сони ҳам ортиб борди. 1941 йилнинг сентябрида Ўзбекистонда 20 та ҳунар билим юртлари фаолият кўрсатаётган эди. Бундан ташқари 1942 йил мобайнида бошқа ҳудудлардан Ўзбекистонга 31 та ҳунар-техника билим юртлари кўчиртириб келтирилди. Бу ҳунар-техника билим юртлари уруш йилларида 70,6 минг чилангар, 14,3 минг қурувчи, 5,4 минг транспорт ишчиси ва алоқачи, 9,8 минг бошқа соҳалар учун ишчи мутахассисларини тайёрлайди.

1946—1950 йилларда Ўзбекистон ҳунар-техника таълими тизими тузилишида маълум ўзгаришлар қилинди. Қисқа курсли (6—10 ойлик) билим юртларида ўқиш муддати 1 йил, касб-кор, темир йўл, тоғ саноати ва матбаа мутахассислари тайёрловчи ҳунар-техника билим юртларида ўқиш муддати 2 йил қилиб белгиланди. Айни шу йиллар мобайнида республика меҳнат резервлари бошқармасига қарашли ҳунар-техника билим юртлари Ўзбекистон халқ хўжалигининг турли соҳалари учун 39,8 минг ишчи мутахассислар тайёрлади.

Тоталитар тузум даврида собиқ Иттифоқнинг ҳом ашё базаси ҳисобланган Ўзбекистонда «пахта яккаҳокимлиги» сиёсати давом этганлиги сабабли қишлоқ хў-

жалиги учун механизаторлар тайёрлаш иши кучайтирилди. 1954 йилдан бошлаб республикамизнинг бир қанча шаҳарларида 6—7 ойлик пахта териш машинаси механизатор-ҳайдовчиси касби бўйича мутахассислар тайёрловчи қишлоқ хўжалиги билим юртлари ташкил этилди. Бу ҳунар-техника билим юртларида комбайн ҳайдовчиси, тракторчи, токарь, электрчи мутахассисликлари бўйича ишчи мутахассислар тайёрланди. Республикамизда шу йилларда ҳунар-техника билим юртларида таҳсил олаётган ёшларнинг сони ҳам йилдан-йилга орта борди. 1951 йилда ҳунар-техника билим юртлари сони 30 та бўлиб, уларда ўқувчилар сони 4500 кишини ташкил этган бўлса, 1955 йилда 47 та ҳунар-техника билим юртлари фаолият кўрсатиб, уларда 10491 нафар ўқувчи ўқиётган эди¹.

Республикада ҳунар-техника таълимини янада ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон ҳукуматининг 1959 йил 21 январдаги қарорига мувофиқ 1962 йилда Ўзбекистон ҳунар-техника таълими Давлат қўмитаси ташкил этилди². 1959—65 йиллар мобайнида республикамиздаги мавжуд касб-кор, темир йўл, техника билим юртлари шаҳар (ГПТУ) ва қишлоқ (СПТУ) ҳунар-техника билим юртларига ўзгартирилди. Бу эса шаҳар ва қишлоқлар эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда касб-ҳунар эгаларини тайёрлаш имкониятларини янада кенгайтирди.

Ўзбекистонда саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожини ўрта махсус маълумотга эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлашни кўпайтириш вазифасини ҳам қўйдди. 40—60-йилларда қишлоқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлашга аҳамият берилди. Урушдан кейинги йилларда 3 та қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртлари ва 22 та ўрта махсус ўқув юртларида 21 минг киши ўқиди. 1953—1955 йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги 4 мингдан ортиқ ўрта махсус маълумотли мутахассисларни қабул қилди³.

Урушдан кейинги йилларда миллий кадрлар тайёрлаш ишига ҳам эътибор қаратилди. 1940 йилда ўрта махсус ўқув юртларида 11100 нафар маҳаллий миллат

¹ УзР МД ҳужжатарови. Р-2417- фонд, 1- рўйхат, 129- иш, 6-варақ.

² Уша жойда.

³ Зукуров Р. Развитие среднего специального образования в Узбекистане в современных условиях. Тошкент, 1979, 21—22-бетлар.

вакиллари ўқиган бўлса, 1955 йилда уларнинг сони 21300 тага етди. 1940 йилда техникумларда ўқиётган ўзбеклар 40 фоизни ташкил этган бўлса, 1956 йилда улар 47,5 фоизни ташкил этди¹.

Саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги ўрта бўғин кадрларини тайёрлаш ишлари ҳам фаоллашиб борди. 1964 йилда саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги техникумларни тугатганлар сони 5750 кишини ташкил этди. Уларнинг 2832 нафари кундузги, 1608 нафари кечки, 1310 нафари сиртқи бўлимларни тугатди.

1965 йилда республикада 93 та ўрта махсус ўқув юртлари фаолият кўрсата бошлади. Уша йили республика техникумларида 88393 киши таълим олаётган эди².

Урушдан кейинги йилларда кўпгина ўқитувчиларнинг фронтдан қайтмаганлиги сабабли олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган халқ маорифи ходимларининг сони кам фоизни ташкил қилар эди. Республика мактабларида ишлаётган ўқитувчиларнинг 12 фоизига олий, тахминан 45 фоизга яқини тугалланмаган олий маълумотга эга эди³. Бундай ҳолат, айниқса бошланғич синф ўқитувчилари ўртасида юқори эди.

Республика мактабларини бошланғич синф ўқитувчилари билан таъминлаш мақсадида 1946—1947 ўқув йўлидан вилоят, шаҳар ва район халқ маорифи бўлимлари ходимлари ёшлар орасида катта тарғибот ишларини олиб бордилар. Матбуот ва радио орқали педагогик билим юртларига кириш тартиби тез-тез эълон қилиб турилди. Натижада 1946—1947 ўқув йилида педагогик билим юртларининг биринчи курсига 2455 та, юқори курсларига эса 452 та талаба қабул қилинди⁴.

1947 йилнинг августида республика ҳукумати «Педагогик ўқув юртларининг ишларини яхшилаш тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилди⁵. Қарорда педагогика билим юртларида ўқув-тарбия ишларини кескин яхшилаш ва 1948—1949 ўқув йилида уларни тўрт йиллик ўқитиш муддатига ўтказиш вазифаси қўйилди. Шу

¹ Зукуров Р. Развитие среднего специального образования в Узбекистане в современных условиях. Тошкент, 1979, 22- бет.

² Зукуров Р. Кўрсатилган китоб, 32- бет.

³ ЎзР Президенти девони ҳужжатасрови. 58- фонд, 22- рўйхат, 881- иш, 34- varaқ.

⁴ Зукуров Р. Развитие среднего специального образования в Узбекистане в современных условиях. Тошкент, 1979, 22- бет.

⁵ ЎзР МД ҳужжатасрови. 94- фонд, 5- рўйхат, 4823- иш, 10- varaқ.

қарор асосида педагогика билим юртларининг ўқув дастурлари ҳам тўрт йиллик ўқиш муддатига мос келадиган қилиб ўзгартирилди ва асосий фанлардан бири бўлган педагогика ва психологияни ўқитиш соатлари кўпайтирилди.

1946—1947 ўқув йилида республика педагогика билим юртларининг кундузги бўлимларида 736 та ва сиртқи бўлимларида 312 та ўқитувчи мутахассис тайёрланди¹. 1947—1948 ўқув йилига келиб эса тайёрланган ўқитувчилар сони кундузги бўлимда 1033 тага, ва сиртқи бўлимда 711 тага етди².

Республикамизда бошланғич синф ўқитувчиларига бўлган эҳтиёжни ҳисобга олиб педагогика билим юртларида сиртқи бўлимлар очилди. 1948—1949 ўқув йилида 24 та билим юртидан 15 тасида сиртқи бўлимлар бўлиб, уларда 7032 та ўқитувчи ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таълим олди ва ўз малакасини оширди. Тўртинчи беш йилликнинг охирига келиб республикамизда 25 та педагогика билим юртлири бўлиб, улар 1950—1951 ўқув йилида 2214 та малакали мутахассислар тайёрлаб бердилар³.

Уруш йилларида республика олий мактаблари ҳам ўз фаолиятларини давом эттирдилар. Бундан ташқари босиб олинган ҳудудлардан кўчирилган айрим олий ўқув юртлири ҳам бу ерда мутахассислар тайёрлаш ишларини давом эттирдилар.

Уруш йилларининг ўзида ТошДУ 821 мутахассис тайёрлаб чиқарди. 1943 йилда унинг илмий базаси асосида Ўзбекистон Фанлар Академияси ташкил этилди.

1933 йилда ташкил этилган А. Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университети ҳукуматнинг 1941 йил 30 октябрдаги қарори билан мустақил олий ўқув юрти сифатида ўз фаолиятини тўхтатди.

1944 йилда бу университет қайта тикланиб, унда 425 талаба (уларнинг 45 фоизи маҳаллий миллат вакиллари эди) ўқий бошлади. 1958—59 ўқув йилида эса университет талабалари сони 7 мингдан ошди⁴.

¹ УзР МД ҳужжатаасрови. 1619- фонд, 11- рўйхат, 1279- иш, 17, 28- варақлар.

² Уша жойда. 1338- иш, 43, 61- варақлар.

³ Қаралсин: Народное хозяйство Узбекистана за 50 лет. Тошкент. «Ўзбекистон», 1967, 222- бет.

⁴ 30 лет Узбекскому Государственному университету им. А. Навои. Самарқанд, 1957, 88- бет.

Уруш ва урушдан кейинги йилларда ўқитувчи кадрларга бўлган эҳтиёж янада ортди. Чунки ўқитувчи кадрларнинг аксарияти урушга кетди, уларнинг кўпчилиги қайтмади. Ўқитувчи кадрлар тайёрлашда бош ролни ўйнаётган Низомий номли ТДПИ фаолиятида ҳам давр талабига мос ҳолда қисман ўзгартиришлар қилинди. Уруш йилларида институт талабаларининг сони 423 тагача, ўқитувчи ходимлар 148 тагача камайди¹.

1943 йилда хотин-қизларни, айниқса ўзбек аёлларини ўқитувчилик касбига жалб қилиш мақсадида педагогика ва ўқитувчилар институтлари бирлаштирилиб, хотин-қизлар педагогика институти ташкил этилди.

1946 йилдан бошлаб талабалар сафига ўғил болалар ҳам қабул қилина бошланди.

Ўқитувчи кадрларга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши натижасида талабалар сони ҳам кўпайиб борди. 1953—54 ўқув йилида мазкур институт кундузги бўлими талабалари сони 2010 нафар бўлган бўлса, 1964—65 ўқув йилида уларнинг сони 3311 кишига етди. Уларнинг 2870 нафари ўзбеклар, шу жумладан, 669 та қизлар эди². Институт 30 йил мобайнида (1965 йилгача) 28 минг нафар ўқитувчи кадрларни тайёрлаб берди. 1966 йилдан 1970 йилгача эса институт 12 мингдан ортиқ ўқитувчи тайёрлади³.

1948 йилда мазкур институтнинг чет тиллар факультети базасида ташкил этилган Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институти (ҳозирги Тошкент Давлат жаҳон тиллари университети) республика халқ таълими учун чет тиллар ўқитувчиларини тайёрлаб беришда салмоқли ҳисса қўшди. 1949 йилда мазкур институт 41 кишини тайёрлаган бўлса (улар орасида биронта ҳам ўзбек йўқ эди), 1968 йилга келиб, 243 киши институтни тугатди, уларнинг 187 нафари ўзбеклар эди.

Республикамиз мактабларига рус тили ўқитувчилари тайёрлаб беришда 1963 йилда ташкил этилган республика рус тили ва адабиёти педагогика институти ҳам ўз ҳиссасини қўшиб келди. Мазкур институтда

---

¹ С. Садыков. Высшая школа — кузница подготовки кадров. Тошкент, 1973, 63- бет.

² Ташкентскому педагогическому институту им. Низами 30 лет. Тошкент, 1965, 6—7—8- бетлар.

³ С. Садыков. Высшая школа — кузница подготовки кадров. Тошкент, 1973, 64- бет.

1963—64 ўқув йилида 2019 талаба ўқиган бўлса, 1970—71 ўқув йилида уларнинг сони 4 мингдан ошди.

1966—1970 йиллар мобайнида институт республика мактаблари учун 2 мингга яқин рус тили ўқитувчиси тайёрлаб берди.

Умумтаълим мактабларининг ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжининг ортиб борганлиги сабабли 1965 йилда Термиз педагогика институти, 1966 йилда Андижон тиллар институти, 1967 йилда эса Самарқанд, Сирдарё ва Ангрён вилоят педагогика институтлари ташкил этилди.

1970 йилларга келиб 2 университет, 16 педагогика институтлари, 18 педагогика билим юртлари республика халқ таълими учун ўқитувчи кадрлар тайёрлай бошлади. Улар фақатгина 1966 йилдан 1970 йилгача 30 мингдан ортиқ ўқитувчи кадрлар тайёрлаб берди¹.

Бироқ уруш ва урушдан кейинги йилларда ўқувчилар политехник таълими бўйича 20-йилларда тўпланган тажрибалар деярли унутилди, республикамиз мактабларида политехник таълимни амалга оширишда ўрта мактаблар режаларини ҳамда ўқитиш методикаларини такомиллаштириш йўлидан фойдаланилди. Лекин назариянинг амалиётдан, мактабнинг ҳаётдан ажралиб қолганлиги очиқ кўриниб қолди. Республикамизнинг собиқ маориф вазири И. Қ. Қодировнинг гувоҳлик беришича, Ўзбекистонда 50-йилларнинг ўрталаригача бўлган ўрта умумий таълим мактабларининг асосий камчилиги «унинг турмушдан ажралиб қолганлигида эди... Мактаб ёшларни асосан олий ўқув юртларига кириш учун тайёрлар эди... У ўқувчиларни ҳаёт учун керак бўлган амалий билим ва кўникмалар билан тўлиқ қуроллантирмаётган эди»².

Асосий эътибор ўқувчиларни ўрта ва олий ўқув юртларига киришга тайёрлашга қаратилди. Бундан қутилган мақсад халқ хўжалигининг мутахассисларга бўлган эҳтиёжини қондириш эди. Шу тариқа политехник билим ва таълимни ижтимоий-фойдали меҳнат билан бирга қўшиб олиб бориш тамойилларидан тобора четга чиқиш рўй бермоқда эди.

50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошларида раҳбарликда намоён бўлган бирёқламалик ҳамда ўзбо-

¹ С. Садыков. Высшая школа — кузница подготовки кадров. Тошкент, 1973, 73, 75-бетлар.

² «Учитель Узбекистана» газетаси, 1988 йил, 5 ноябрь.

шимчаликлар ҳам халқ таълими тараққиётига салбий таъсир кўрсатди.

Педагогика фанининг орқада қолганлиги, халқ таълими тизимини қайта ташкил этиш учун асос бўлади-ган аниқ назарий тавсияларнинг йўқлиги, педагогика соҳасидаги олимлар билан амалий иш олиб боришнинг суствлиги туфайли қийинчиликлар ва ҳатто хатоликлар рўй берди. Бу йилларда меҳнат тарбияси, ҳунар таълими соҳасидаги қилинган ишларда ҳам шошма-шошарликка, бирёқламаликка йўл қўйилди. Меҳнат таълими ва касб танлаш масалалари илмий жиҳатдан етарлича асосланмаган бўлиб, уларнинг моддий базаси кучсиз, малакали кадрлар етишмас эди. Шунини айтишнинг ўзи кифояки, 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошида меҳнат ўқитувчиларининг атиги 3—4 фоизигина олий маълумотли эди.

Айрим мактабларда асосий эътибор билимларни ишлаб чиқариш таълими билан қўшиб олиб боришга эмас, балки ишлаб чиқариш таълимининг ўзигагина қаратилди. Ўқувчиларни ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган касбларга ўргатиш авж олди, бу ҳол меҳнат тарбияси вазифалари ва имкониятларини чеклаб қўйди, ёшларга билим беришни малакали меҳнатга ўргатиш билан бирга қўшиб олиб бориш ғоясини бузди. Айниқса қишлоқ мактабларининг юқори синф ўқувчилари ўқиш даврида далада фақат қишлоқ хўжалик машиналарини ўрганиш билан машғул бўлдилар.

50-йиллар охири—60-йиллар бошларида республикамизда халқ маорифи тизимини қайта қуриш Маориф вазирлигининг янги ўқув режаси лойиҳасининг ишлаб чиқирилиши ва эълон қилилиши билан бошланди.

Лойиҳада ўқувчилар меҳнатини камайтириш ўрнига, уни янада кўпайтириш кўзда тутилган эди. Лойиҳани муҳокама қилиш ҳам «хўжақўрсин» йўсинида амалга оширилди. Бу эса, фикримизча, ўша йилларда жамиятимизда ҳақиқий демократик анъаналарнинг етишмаганлигини кўрсатар эди.

Ўша йиллардаги қайта қуриш ишлари асосан қуйидаги тадбирларда кўринди: мажбурий саккиз йиллик таълим жорий этилди: меҳнат таълими мазмунига (бу таълим энди корхоналар ва хўжаликлар базасида ҳам амалга оширила бошлади), ўқув режалари, дастурлари ва дарсликларига ўзгартишлар киритилди.

60-йилларнинг ўрталарига келиб, бу тадбирлар ва

сарфланган маблағлар тўлиқ фойда бермаётганлиги сезилгач, 1964 йил августида ҳукумат XI синфни бекор қилиш ва юқори синфларда икки йил мобайнида таълим олиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу эса, табиийки, дарс соатларининг, аввало, меҳнат ва касб-ҳунар таълими соатларининг қисқаришига олиб келди.

Бу давр халқ таълимидаги камчиликлар сон кетидан қувиб, сифатга эътибор берилмаганлиги, ўқув-моддий базанинг етишмаслиги, таълим-тарбиядаги фоизбозлик, сохта кўرғазмалилик эди. Айнан мана шундай камчиликлар ҳақида «Ташкентская правда» газетасининг 1960 йил 12 январь сонисидаги мақолада «Ўтган ўқув йилида мактабларимиз ишидаги энг катта камчилик 8—10-синфларда ишлаб чиқариш таълимининг сифатсизлиги эди. Кўпгина мактабларимиз меҳнат ўқитувчисига, керакли жиҳозлар ва асбобларга эга эмас эди. Саноат корхоналари жамоалари билан эса мустақкам алоқа ўрнатилмаган эди», деб ёзилган эди.

Шу тариқа мактабларимиз сон жиҳатдан кўпайиб бораётган эди-ю, лекин сифат жиҳатидан замон талабига жавоб бера олмаётган эди. Бунинг устига, ўша йилларда «юқоридан» берилган кўрсатмаларни «ҳаммадан олдин бажариш» борасида айрим раҳбарларнинг «ташаббускорлиги» ҳам пайдо бўлган эди. Масалан, 1958 йилда Украина жамоатчилиги томонидан бошланган «барча мактабларни бир сменада шуғулланишга кўчириш» борасидаги ташаббусни республикамизнинг Урганч ва Тошкент районлари жамоатчилиги қувватлаб чиқдилар. Улар 1958—1960 йилларда барча мактабларни бир сменада ишлашга ўтказишга чақирдилар. «Правда Востока» газетаси ўзининг 1958 йил 19 июнь сонисида бу ташаббусга республикамизнинг бошқа ўнлаб районлари қўшилганини маълум қилди. Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти ва ҳукумати «Республика мактабларини бир сменада шуғулланишга кўчириш ҳақида» қарор ҳам қабул қилдилар¹.

Қарорда шу мақсадда республика жамоа хўжаликларини 970 та ҳар хил биноларни мактаблар учун ажратгани (улар 80 минг ўқувчига мўлжалланган эди) ва 72 минг ўқувчига мўлжалланган бинолар қурилгани айтиб ўтилди. Бироқ бу биноларнинг деярли ҳаммасида мактаб учун муҳим бўлган ошхона, спорт зали ва устахона-

¹ «Правда Востока» газетаси, 1959 йил, 27 август.

лар йўқ эди. Маълум бўлишича, биз республикамиз ша-
роитини ҳисобга олмай, бу ташаббусни қўллаб-қувват-
лашга шошилган эдик.

«Правда Востока» газетасининг 1960 йил 17 май со-
нида бу борада республика ҳукуматининг иккинчи қаро-
ри эълон қилинди. Натижада 1960—1961 ўқув йилида
барча мактабларнинг ўқув жараёнини бир сменада таш-
кил этиш мажбурий қилиб қўйилди. Раҳбарларимизнинг
нутқларида эса икки сменада дарс ўтилаётган мактаб-
лар сони йилдан-йилга камайиб бораётганлиги таъкид-
лаб турилди. Бу нутқларда 1961 йилда республика мак-
табларининг 94 фоизи, 1962 йилда эса ҳар 10 мактабдан
9 таси бир сменага ўтганлиги қайд этилди. 1958 йилга-
ча Ўзбекистон бир сменада ишловчи мактаблар сони
жиҳатидан собиқ Иттифоқда энг охириги ўринда бўлган
бўлса, бу тадбирларни «амалга ошириш» натижасида
биринчи ўринга кўтарилди. Худди шу «муваффақиятлар»
даврида мактабларимизнинг кўпчилиги талаб даража-
сида эмасди, уларнинг 69 фоизида электр ёритиш тизими
умуман бўлмай, синф хоналарининг кўп қисми санита-
рия-гигиена талабларига жавоб бермасди, 1.203 та сак-
киз йиллик ва 129 та ўрта мактабда ўқув устaxonалари,
2.950 та қишлоқ мактабида эса умуман ўқув-тажриба
ер участкалари йўқ эди¹.

Хулоса қилиб айтганда, ўша йилларда мактабларни
бир сменада ишлашга ўтказиш бажариб бўлмайдиган
вазифа бўлиб, қуруқ ваъдалар ва ишонтиришлар бунга
ёрдам бера олмасди.

50—60-йилларда ўрта махсус ва олий ўқув юртлари
фаолиятида ҳам камчиликларга йўл қўйилди, нохуш ҳо-
латлар рўй бера бошлади. Вазирликлар бошқармалари
инспекторларининг назорати сусайди, бунинг натижасида
айрим техникумларда низомда кўзда тутилган 4 мута-
хассислик ўрнига 10 дан ортиқ мутахассислик бўйича
кадрлар тайёрлашга киришилди. Масалан, Чирчиқ ин-
дустриал ва Тошкент политехникуми моддий база ва
мутахассис ўқитувчилар етишмаслигига қарамай 14
ихтисос бўйича кадрлар тайёрлай бошлади.

Ўрта махсус ўқув юртларида ўзбек тилида дарслик-
ларнинг етишмаслиги, айрим ҳолларда мактаб дарслик-
ларидан фойдаланилаётганлиги, ўқувчилар билимининг
паستлиги (айниқса қишлоқ мактабларини тугатиб келган-

¹ «Учитель Узбекистана» газетаси, 1989 йил, 5 ноябрь сони.

ларнинг) талабалар ўзлаштириши даражасининг пасайишига олиб келган эди. Биргина педагогика билим юртларидаги камчиликлар туфайли 1946—47 ўқув йилида талабаларнинг 19,7 фоизи ўқишни ташлаб кетдилар¹. Урушдан кейинги беш йилликнинг ўқитувчи кадрлар тайёрлаш режаси ҳам бажарилмай қолди. Тайёрланиши лозим бўлган 16022² ўқитувчи ўрнига халқ маорифига 9155 нафар ўқитувчи етказиб берилди, холос.

Техникумлар ва олий ўқув юртларига ўқувчилар ҳамда талабалар қабул қилишда таниш-билишчилик, ошна-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик ҳолатлари учрай бошлади. Бундай нохуш ҳолатларнинг олдини олиш ўрнига, уларга кенг йўл очиб бериш, масъул ташкилотлар томонидан бундай ҳодисаларни кўрмасликка олиш кейинги йилларда уларнинг янада кенг миқёсда авж олишига сабаб бўлди.

IV. 70—80- ЙИЛЛАРДА УЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ. МАЖБУРИЙ УРТА ТАЪЛИМГА УТИШ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ. УЎҚИТУВЧИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МУАММОЛАРИ

Режа

1. Халқ таълимига сиёсий раҳбарликни кучайтириш учун ҳаракатлар. Мажбурий ўрта таълимга ўтиш.
2. Республика умумтаълим мактаблари ва улар ўқув-моддий базасининг аҳволи.
3. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммолари. Педагогик ўрта махсус, олий ўқув юртлари ва уларнинг фаолиятидаги камчиликлар.
4. Таълим-тарбия жараёни ва ундаги муаммолар. Халқ таълими тизимидаги салбий ҳолатлар.

Дастурий йўналишлар

70-йилларда халқ таълимида ўзгартишлар қилиш борасида ҳамда халқ таълими тизими устидан раҳбарликни кучайтириш юзасидан кўрилган чора-тадбирлар. Умумий мажбурий ўрта таълимга ўтишни тугаллаш бо-

¹ УзР МД ҳужжатаасрови, 94- фонд, 5- рўйхат, 5159- иш, 52- варақ.

² УзР Президенти девони ҳужжатаасрови, 58- фонд, 22- рўйхат, 60- иш, 64- варақ.

расидаги уринишлар. 70-йилларда умумтаълим мактаблари бўйича қабул қилинган қарорлар ва уларни амалга ошириш юзасидан қилинган ишлар. Мактаблар ва уларнинг ўқув-моддий базасини мустаҳкамлаш борасидаги тадбирлар.

Умумтаълим мактабларини ўқитувчи кадрлар билан таъминлаш муаммолари. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш. Педагогика билим юртлари ва институтлари фаолиятидаги камчиликлар.

Тоталитар тузум мафкуравий ҳукмронлигининг умумтаълим мактаблари ривожига ҳамда ўқитувчи ёшлар таълим-тарбиясига салбий таъсири.

Маъруза тезислари

70-йилларда ҳам халқ таълими ўз ривожланишида сиёсатлаштириш ва мафкуравийлаштириш жараёнини бошидан кечирди. Халқ таълимига раҳбарликни кучайтириш мақсадида бир қатор чора-тадбирлар кўрилди. Бу борада «Умумий ўрта таълимга ўтишни тугаллаш ва умумтаълим мактабининг янада ривожлантириш тўғрисида» (1972 й.), «Қишлоқ умумтаълим мактаблари иш шароитларининг янада яхшилаш тадбирлари тўғрисида» (1973 й.), «Умумтаълим мактаблари ўқувчиларига таълим-тарбия беришни ва уларни меҳнатга тайёрлашни янада такомиллаштириш тўғрисида» (1977 й.) каби қарорлар қабул қилинди.

Ҳукумат қарорлари асосида ишлаб чиқариш корхоналари билан бирга илмий-текшириш институтлари, ўқув юртлари, маданий-оқартув ва даволаш муассасаларининг бошланғич фирқа ташкилотларига ҳам маъмурият фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи берилдики, бу барча соҳаларда бўлгани каби халқ таълимида ҳам яқка ҳукмронликни мустаҳкамлади. Мактаб ва бошқа ўқув муассасаларида бошланғич фирқа ташкилотлари ролининг ошуви, янги шундай ташкилотларнинг тузилиши таълим-тарбия жараёнини яна ҳам сиёсатлашувига, мафкуравийлашувига, таълим-тарбиянинг демократик, инсонпарварлик ғояларидан узоқлашувига, ўқитувчилар ижодкорлигининг чекланишига олиб келди.

Лекин ҳолисона, ҳақиқат нуқтаи-назаридан айтиш лозимки, муаммолар, хатолар ва қарама-қаршиликларни эътиборга олмасак, кўрилган чора-тадбирлар умумтаълим мактаблари сонининг кўпайишига, улар ўқув-моддий базасининг қисман яхшиланишига, янгилану-

вига ҳамда мажбуран бўлса ҳам ёшларни кенг миқёсда ўрта таълим олиш учун жалб этишга тўртки берди.

Шундай қилиб, кўрилган бу чора-тадбирлар буйруқ-бозлик характерида бўлса ҳам, уларни амалга ошириш юзасидан қилинган ишлар республикада халқ таълимининг маълум даражада ижобий томонга силжишига ҳам олиб келди.

Республикада 1975—1980 йиллар мобайнида 735 минг ўқувчига мўлжалланган янги ўқув бинолари (улардан 544,6 минг ўқувчига мўлжалланган қишлоқ жойларида) барпо этилди, 5 мингта кинопроектор сотиб олинди, 1257 та лингофон кабинети жиҳозланди, 1813 та кодоскоп, 5470 та эпидиаскоп, 6247 та телевизор, 6200 та радиоприёмник ва магнитофон ўрнатилди, ишлаб чиқариш таълими учун 306 та мактаблараро ўқув ишлаб-чиқариш кабинети ташкил этилди.

1981 йилда республикада давлат капитал маблағлари ҳисобидан 108713 ўқувчига мўлжалланган мактаблар ишга туширилди. Бу даврда республикадаги 7457 та кундузги умумтаълим мактабларида 4 млн дан ортиқ ўқувчи ёки республика аҳолисининг ҳар тўртдан бири таълим ола бошлади¹.

Мактабларни таъмирлаш ишларида ёшлар қурилиш гуруҳлари, оталиқ ташкилотлар, завод, корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. 1980 йилда талабалар гуруҳи ва оталиқ ташкилотлари ёрдами билан 190 мактаб, 52 та мактаб қошидаги интернатлар, 2719 та ўқитувчилар учун квартиралар фойдаланишга топширилди. 9170 та ўқув хоналари жиҳозланди. 1986 йилда 7666 мактабга оталиқ ташкилотлари бириктирилиб, 754 та корхонада ўқув цехлари ва участкалари ташкил этилган эди. Шу йили республикада 670 та ўқув-ишлаб чиқариш комбинатлари фаолият кўрсатаётган эди².

70—80-йилларда таълим тизимида ўқув кабинетларини кўпайтиришга ва айниқса меҳнат таълими, ўқувчиларни касбга йўллаш орқали уларни ҳаётга тайёрлашга эътибор қаратилди.

1973 йил октябрида ўрта таълимга жалб қилиш юзасидан кечки ва сиртқи мактаблар ишини такомиллаш-

¹ РФ МД ҳужжатаасрови. 9563- фонд, 1- рўйхат, 4397- иш, 4- варақ.

² Ёшлар ташкилоти Марказий ҳужжатаасрови. 1- фонд, 41- рўйхат, 7263- иш, 170- варақ.

тириш вазифаси қўйилгач, бундай мактаблар сони кўпая бошлади. 1974—1975 ўқув йилида 101 та, 1975—1976 ўқув йилида эса 110 та шу типдаги мактаблар ишлай бошлади. Республика бўйича 338 та ўқув-маслаҳат тармоғидан 229 таси қишлоқларда фаолият кўрсатди, уларда 17 мингдан ортиқ киши сиртдан таълим ола бошлади¹.

Мажбурий ўрта таълимга ўтиш сиёсати ҳунар билим юртлири тизимида ҳам ўзгаришларга олиб келди. 1971 йилда республика ҳукуматининг «Ўзбекистонда ҳунар-техника таълимини янада ривожлантириш тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Қарорга кўра ҳунар билим юртлири ёшларга касб ўргатиш билан бирга ўрта маълумот берувчи муассасага айлантирилди, уларга тўлиқсиз ўрта маълумотга эга бўлган ёшларни кўпроқ жалб этиш вазифаси юклатилди. Бу вазифани амалга ошириш учун 1971—1975 йилларда 60 млн сўм², 1981—1985 йиллар учун 154,2 млн сўм, 1985—1990 йиллар учун эса 225,1 млн сўм маблағлар сарфланди³. 1990 йилга келиб, республикада 477⁴ та ҳунар билим юртлири ёшларга касб ўргатиш, маълумот бериш вазифасини бажариб келаётган эди.

Аммо бу даврда маъмурий-буйруқбозликка асосланган раҳбарлик халқ таълимига, улар ўқув-моддий базасининг мустақамланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Халқ таълимига ажратилаётган маблағлар йилдан-йилга қисқариб борди. 1970—1980 йиллар мобайнида давлат бюджетидан халқ таълимига ажратилган маблағлар 11 фоиздан 8 фоизга қисқарди.

1987 йилнинг сентябрида республикадаги жами мактабларнинг 5596 таси (72,1 фоизи) икки сменада, 23 таси ҳатто уч сменада ишлади. 1178,7 минг ўқувчи иккинчи сменада ўқиди. 50 фоиз мактаблар таълим-тарбия муассасаларига мос бўлмаган биноларда жойлашган эди. Уларда 1204 минг ўқув ўрни бор эди. Фақатгина 2812 (40 фоиз) та мактабда мосланган спорт заллари, 22 тасида сузиш бассейни, 1934 (25 фоиз) тасида спорт тири мавжуд эди. Қорақалпоғистон Республика-

¹ ЎзР ХТВ жорий ҳужжатаасрови. Ф-94- фонд, 7- рўйхат, 3251- иш, 41- варақ.

² Қаралсин: «Правда Востока» газетаси, 1971 йил, 21 ноябрь.

³ Народное хозяйство Узбекистана в 1990 г. Стат. ежегодник, Тошкент, 1991, 30- бет.

⁴ Д. Бахронов. Ўзбекистон ҳунар-техника таълимининг ривожланиш тарихидан. Тошкент, 1996, 17- бет.

сида 23,2 фоиз, Навоий вилоятида 25 фоиз, Жиззах вилоятида 27 фоиз, Қашқадарё вилоятида 25,3 фоиз, Самарқанд вилоятида 21 фоиз, Сурхондарё вилоятида 28 фоиз мактаблар мосланган спорт залларига эга эди, холос.

Қишлоқлардаги 6273 мактабдан атиги 977 таси (15,5 фоиз) ўз тажриба хўжалигига эга эди¹. 80-йилларнинг охирида республикадаги мактабларнинг 700 га яқини тезлик билан таъмирланишга муҳтож ҳолатда эди. Халқ таълимини маблағ билан таъминлашнинг «қолдиқ» таъмоили ҳали ҳам давом этаётган эди. Республикамизда туғилиш кўп бўлган ҳолда, мактаблар, уларнинг ўқув-моддий базаси етишмас эди.

Мактабларнинг ўқитувчилар билан таъминланиши ҳам етарли даражада эмас эди. 1971 йилда 101 минг ўқитувчи олий маълумотга эга эди. Қишлоқ мактабларининг эса 25 фоизга яқин ўқитувчиларигина олий маълумотли эди². Айниқса она тили, рус тили, математика, физика ва бошқа бир қатор фанлар бўйича ўқитувчилар етишмас эди.

Бу даврда педагогика олий ўқув ва билим юртларининг ўқув-моддий базаси ҳам қониқарли ҳолатда эмас эди. 90-йилларнинг бошларида республика педагогика институтлари талабаларининг ҳар бирига амалдаги 14 кв.м ўрнига 4,4 кв.м. ўқув майдони, ётоқхоналарда 11 кв.м ўрнига 5,4 кв.м яшащ жойи тўғри келар эди³. Наманган педагогика билим юрти ётоқхонасининг бир хонасида 18—19 ўқувчи яшаб, 300 ўқувчи яшаётган ётоқхонада биргина гигиена хонаси⁴ ишлар эди, холос. Бундай ҳолатни қолган барча олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳам кузатиш мумкин эди.

Ўқув-моддий база етишмаслигига қарамасдан республика педагогика олий ўқув ва билим юртлари ўзларининг ўқитувчилар тайёрлаш соҳасидаги вазифаларини бажаришни давом эттирдилар. 80-йилларда 14 та педагогика институти, 38 та педагогика билим юрти

¹ Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг умумтаълим мактаблари Бош бошқармаси жорий ҳужжатлари (бундан буён ЎЗР ХТВ УМББ). 1—2—55- иш, 2- варақ.

² Энг янги тарих ҳужжатлари РФ ҳужжатарови. 17- фонд. 141- рўйхат, 2034- иш, 81- варақ.

³ Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг педагогик таълим ва фан бошқармасининг жорий ҳужжатлари (бундан буён ЎЗР ХТВ ПТ ва ФБ) 1—2—98- иш, 58- варақ.

⁴ Қаралсин: «Учитель Узбекистана» газетаси, 1988, 18 июль.

ҳар йили 17 мингга яқин ўқитувчи кадрлар тайёрлаб халқ таълими тизимига йўлланма бераётган эди¹. 70—80-йилларда педагогика институтлари ва билим юртлари ҳам барча олий ва ўрта махсус ўқув юртлари сингари давлат режаларини бажариш борасида фаолият кўрсатаётган эди.

1977 йилда республика педагогика олий ўқув юртлари 12675 нафар абитуриентни талабалikka қабул қилган бўлса (уларнинг 7375 таси кундузги бўлимларга, 5300 таси кечки ва сиртқи бўлимларга)², 1980 йилда қабул қилинганлар сони 14315 кишига (уларнинг 8350 таси кундузги, қолганлари кечки ва сиртқи бўлимларга қабул қилинди) етди³. Педагогика институтларида 10 дан ортиқ ихтисосликдаги янги факультетлар очилди. Янги ихтисосликлар ва уларга қабул қилинувчилар ҳисобига пединститутлар талабалари сони ҳам ошиб борди ва 1980 йилда 78655 тага етди.

Олий ўқув юртларида малакали профессор-ўқитувчилар сони ошиб борди. 1978 йилда Ўзбекистон олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг 36 фоизини фан доктори ва номзодлари ташкил этган бўлса, 1980 йилда уларнинг миқдори 38,7 фоизни ташкил этди. Ҳар беш йилда республика олий ўқув юртлари 50 мингдан ортиқ мутахассислар тайёрлаб бера бошлади. Уларнинг аксарияти мактаб фанлари ўқитувчилари эди. Республика педагогика билим юртларига ўқувчилар қабул қилиш ва бу билим юртларини тугатганлар сонининг кўпайиши ҳам мактабларни ўқитувчи кадрлар билан таъминлашга ёрдам берди. 1970 йилда педагогика билим юртлари 7300 ўқувчи қабул қилиб, 5943 та ўрта махсус маълумотли ўқитувчи тайёрлаган бўлса, 1980 йилда уларнинг сони тегишли равишда 18600 ва 14812 тага етди. Амалга оширилган ишлар натижасида 1985 йилга келиб, республика халқ таълими тизимида хизмат қилаётган ўқитувчилар сони 268,4 минг нафарга етди. Уларнинг 79 фоизи олий маълумотли эди.

70—80-йилларда рус тили ўқитувчилари тайёрлашга катта эътибор қаратилди. Бундан ташқари, собиқ

¹ Энг янги тарих ҳужжатлари РФ ҳужжатаасрови. 17- фонд, 146- рўйхат, 2343- иш, 210- варақ.

² Уша жойда. 149- рўйхат, 2434- иш, 76- варақ.

³ Қаралсин: «Учитель Узбекистана» газетаси, 1982, 18 май; Народное хозяйство Узбекистана в 1985 г. Стат. ежегодник Тошкент, 1986, 301- бет.

Иттифоқнинг марказий шаҳарлари пединститутлари ҳам республикамиз ёшларини ўқитиб, рус тили ўқитувчиси ихтисослиги бўйича кадрлар тайёрлаб бера бошлади. 1979 йилда уларда республикамизнинг 3710 нафар ёшлари таълим олаётган эди¹.

90-йиллар арафасида олий ўқув юртларида қисман янгиланиш рўй бера бошлади. Қабул комиссияси ишларига мактаб ўқитувчилари жалб қилина бошланди. Педагогик стажга, педагогик кенгаш йўлланмаси билан келганларга ҳамда педагогик синфларни тугатганларга имтиёзлар яратилди. Педагогик синфлардан пединститутларга қабул қилинганлар сони кўпайди. Биргина Тошкент шаҳар, Яккасарой тумани 73-мактаб педсинфларини тугатган ўқувчилардан Низомий номли ТДПИга 1987—88 ўқув йилида 14 киши, 1988—89 ўқув йилида 12 киши қабул қилинди. 1990 йилда шу мактаб ўқувчиларидан 6 киши институтга имтиҳонсиз қабул қилинди². Бундай ижобий ишлар Сирдарё, Хоразм, Андижон, Фарғона педагогика институтларида ҳам амалга оширилди. Бу институтлар қошида узлуксиз педагогик синфлар ташкил этилди, кадрлар танлаш ва уларни ўқитиш бўйича тажрибалар олиб борилди.

Бу даврда ўқитувчилар билими, касб маҳоратини оширишга ҳам эътибор берилиб, малака ошириш институтлари ва курслари ишида ҳам бир қатор ўзгаришлар юз берди. Биргина тўққизинчи беш йилликда республика марказий ҳамда вилоятлар ўқитувчилар малакасини ошириш институтларида 450 минг педагоглар қайта тайёргарликдан ўтдилар³.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, айниқса мактаб ислоҳоти даврида малака ошириш тизимига қарашли институтлар ва курслардаги «педагогик тажриба мактаблари» ишлари жонланиб, уларда ижодкор ўқитувчиларнинг тажрибалари муҳокама қилина бошланди. Таълим-тарбияда илғор мактаблар қошида ёш педагоглар учун бир йиллик курслар, маслаҳат пунктлари очилди. Мактабларнинг институтлар, курслар билан алоқаси мустақкамлана бошланди. Масалан, Андижон вилояти ўқитувчилар малакасини ошириш институти

¹ Энг янги тарих ҳужжатлари РФ ҳужжатаасрови. 17- фонд. 139- рўйхат, 2254- иш, 144- varaқ.

² Қаралсин: «Учитель Узбекистана» газетаси, 1990, 1 декабрь.

³ Қасаба уюшмалари Марказий ҳужжатаасрови. 514- фонд. 1- рўйхат, 2241- иш, 24- varaқ.

жамоаси ижодкор ўқитувчи М. Абдурасуловнинг илғор тажрибасини ёйишда айнан мактабларда иш олиб бордилар.

Бироқ, бу даврда ўқитувчилар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва халқ таълимини педагогик кадрлар билан таъминлаш борасида қатор камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Тайёрланаётган ва қайта тайёрланаётган ўқитувчилар сон жиҳатдан кўпайиб бораётган мактабларга ва улардаги ўқувчилар сони ҳамда жаҳонда рўй бераётган илмий техника инқилоби талабларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. 1965—66 ўқув йилида мактаб ўқитувчиларининг 60 фоизини хотин-қизлар ташкил этган бўлса, 1970—71 ўқув йилида уларнинг миқдори 80 фоиздан ошди.

Педагогика институтлари ҳамда билим юртлари таълим-тарбия жараёнидаги камчиликлар ўқувчилар тайёрлаш ишларига салбий таъсир эта бошлади. Талабалар ўртасида фанларни ўзлаштирмовчилар сони кўпайди. Масалан, 1976 йилда биргина Андижон педагогика институтида ўқишга қабул қилинган талабаларнинг 70 фоизи, 1977 йилда қабул қилинганларнинг 48,2 фоизи, 1978 йилда қабул қилинганларнинг 50,3 фоизигина институтни ўз муддатида тугатдилар.

Жамиятда кенг тармоқ ёйган «сон кетидан қувиш» ҳолатларининг юқоридан «рағбатлантирилиши» олий ўқув юртлари, билим юртлари ва мактаблардаги таълим-тарбияга бўлган талабни сусайтирди. Бошқа соҳалар қатори олий ва ўрта махсус таълим тизимида ҳам расмийлик, кўзбўямачилик, оммавий қўшиб ёзишлар ҳамда фоизбозлик кучайди. 1979 йилда педагогика ўқув юртлари талабаларининг ҳар 5 тадан 1 таси академик қарздор эди. Умумий ўзлаштириш эса 60—70 фоиз атрофида эди¹.

Институтларга қабул қилиш кўпайди. Аммо ёшларни педагогик касбига йўллаш ишларига кам эътибор қаратилди. Олий ўқув юртларига қабул қилиш чоғида танлов тартиб-қоидаларига риоя қилмаслик, таниш-билишчилик, порахўрлик ҳоллари кучайди. Раҳбар лавозимлардаги айрим ота-оналарнинг ўз фарзандларига имтиёз яратилишига ва шу тариқа фарзандларининг келажакда юксак ижтимоий мавқеда бўлишларини таъ-

---

¹ Энг янги тарих ҳужжатлари РФ ҳужжатаасрови. 17- фонд, 147- рўйхат, 2354- иш, 35- варақ.

минлашга интиланликлари ҳам салбий оқибатларга олиб келди.

Педагогика институтлари ва билим юртларини битирувчиларнинг кўпчилиги йўлланма бўйича ишга бормадилар. Масалан, 1987 йилда Бекобод, Жиззах, Каттақўрғон педагогика билим юртларининг 30 фоиздан ортиқ битирувчилари йўлланма бўйича ўз иш жойларига бормадилар. 1988 йилда 23 фоиз Чуст, 38 фоиз Косонсой, 60 фоиз Бекобод ва Каттақўрғон педагогика билим юртларининг битирувчиларигина мактабларга ишга жойлашдилар, холос. Буларнинг ҳаммаси республика мактабларида педагогик кадрлар танқислигини келтириб чиқарди.

Мактабларда ишлаётган ўқитувчиларнинг айримларининг ўз устида ишламаслиги, касб маҳоратини узлуксиз оширмаслиги натижасида билими саёз ўқитувчилар сони кўпайиб борди. Масалан, Тошкент вилояти Қибрай тумани ўқитувчилари аттестациядан ўтказилганда, уларнинг 10 фоизи ўз касбига нолайиқ деб топилди. Андижон вилоятида 518 ўқитувчидан 85 нафари шартли равишда аттестация қилинди. Самарқанд вилоятининг 139 нафар тил ўқитувчисидан она тилидан ёзма иш олинганда, уларнинг 13 фоизи—«5», 64 фоизи—«4», 23 фоизи—«3» баҳо олдилар.

Айниқса, ўқитувчилар томонидан қонунбузарлик ҳолатларининг содир бўлиб туриши ўқувчилар таълим-тарбиясига салбий таъсир кўрсатиб, улар ўртасида қонунбузарликларнинг кўпайишига сабаб бўла бошлади.

80-йилларнинг иккинчи ярмида юқоридаги каби муаммоларни бартараф этишга ҳаракат қилинди. Бироқ, маъмурий-бўйруқбозлик тизими шароитида бу ўзгаришлар секинлик билан борди.

Ҳукуматнинг 70—80-йилларда халқ таълимини ривожлантириш юзасидан кўрган чора-тадбирлари таълим-тарбия жараёнида ҳам қисман ўзгаришларга сабаб бўлди. 80-йиллар бошларида ўқувчилар бепул дарсликлар билан таъминландилар. Дастур ва дарсликларга қисман ўзгаришлар киритилди, меҳнат таълимини такомиллаштиришга аҳамият берилди.

1975 йилда республика мактабларининг 220 тасида ҳайдовчилик иши, 600 тасида автомашиналар эксплуатацияси, 397 тасида трактор ва пахта териш машинаси, 35 тасида мелиоратор, 60 тасида маиший хизмат, 15 тасида машинкада ёзиш ва иш юритиш, 75 тасида қу-

рилиш, 47 тасида эса халқ амалий санъати ихтисосликлари бўйича ўқувчиларга касб билими берилди. 1978 йилнинг ўзида 2720 мактабда ва 207 та ўқув-ишлаб чиқариш комбинатларида 500 минг ўқувчи 50 ихтисослик бўйича бошланғич касб ихтисосини эгаллади¹.

1979 йилда республикадаги корхоналарда ҳам касбга йўллаш хоналари ташкил этилди. 1980 йилда барча шаҳар ва 2272 та қишлоқ мактабларида умумтехника кабинетлари ва ўқув устахоналари ташкил этилди. 1980 йилда меҳнат таълими натижасида ўқувчилар томонидан 160 номдаги 15 млн сўмлик маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Ҳар йили мактабларни тугатганларнинг 160—180 минг нафари ўзлари эгаллаган касблар бўйича ишга жойлаша бошладилар².

Халқ таълими тизимидаги тарбиявий ишлар кўпроқ зўраки қурилмоқчи бўлган жамиятга мос дунёқарашни шакллантиришга қаратилди. Бундай ишлар мактабларда дарсдан ташқари сиёсий хоналар, байналмилал дўстлик клуби, юқори синф ўқувчилар лекторийси, тўгараклар, сиёсий ахборотлар орқали олиб борилди. Мактабларнинг айримларида жанговар шон-шуҳрат музейлари, бўлажак ҳарбийлар университети ва лекторийси, «Қидирув», «Ёш изқуварлар» клублари фаолият кўрсатди. Биргина Тошкент вилоятининг 24 минг мактаб ўқувчиси «Тимурчилар отряди» аъзоси эди.

«Ҳар бир ўқувчига чуқур ва мустаҳкам билим, фаол ҳаётий позиция» шиори 70—80-йиллардаги таълим-тарбия мазмуни сифатида қўйилган эди.

Бироқ, мактаблардаги таълим-тарбиянинг ҳаёт билан, таълимнинг фойдали меҳнат билан мустаҳкам боғланмаганлиги, педагогик кадрлар назарий тайёргарлигининг пастлиги, таълим-тарбия вазифалари ва асосий тамойилларини аниқлашда аниқ ўлчовларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, берилаётган ва олинаётган билимлар даражасининг талабларга жавоб бера олмаслиги ўқувчиларнинг билимсизлигига, фоишбозликка олиб келди.

Масалан, Чилонзор район мактаблари ўқувчиларининг билими текширилганда, 173-мактабнинг 42,7 фоиз ўқувчиси, 106-мактабнинг 42 фоиз ўқувчиси физика фанидан «қониқарсиз» баҳо олди. Мактаблар берган ҳи-

¹ Энг янги тарих ҳужжатлари РФ ҳужжатаасрови. 17- фонд, 148- рўйхат, 2354- иш, 149—150- варақлар.

² Ёшлар ташкилоти Марказий ҳужжатаасрови. 1- фонд, 41- рўйхат, 726- иш, 168- варақ.

суботда эса ўзлаштириш 99 фоиз деб кўрсатилган. Алоҳида фанлар бўйича олинган ёзма ишлар натижасига кўра бу мактабларда 10 дан 65 фоизгача ўзлаштирмовчилар борлиги аниқланди. 1984 йилда республикамиздаги олий ўқув юртларига ҳужжат топширган 74 минг абитуриентдан 36 минг нафар йигит-қизгина имтиҳонлардан муваффақиятли ўтди. Мактабларни медаллар билан тамомлаган ёшларнинг 32 фоизигина ўзига берилган юксак баҳони оқлай олди¹.

Айниқса, ижтимоий фанларни ўқитишда яқка мафкура ҳукмронлиги, динга қарши тарбиянинг кучлилиги, олинаётган билимлар билан ҳаётда бўлаётган воқеаларнинг мос эмаслиги ўқувчиларда ишончсизликни вужудга келтирди. Таълим соҳасида экстенсив ривожланиш асосида иш олиб борилди. Иқтисодиётдагидек маорифда ҳам «умумийликка» эътибор берилди. Ўқувчиларнинг билим олиш даражаси иккинчи ўринга тушиб қолди. Асосий эътибор мактабни тугатувчиларни ҳаётга тайёрлашга қаратилди. Халқ таълимида ҳам буйруқ-бозлик, кўрсатмабозлик қилинди.

Бу даврда ҳам мактабларга сиёсий муассаса, партиянинг стратегик йўлини ҳаётга тағбиқ этувчи маскан сифатида қаралди. Юқори ташкилотлар тарбиявий ишларни режалаштиришда ўқувчиларнинг маданий, шахсий эҳтиёжларини ҳисобга олмадилар. Айрим натижалар эса мафкуравий ишларнинг йирик ютуғи деб ҳисобланди.

Мактаб билан оила ҳамкорлиги, дарсдан ташқари ишларнинг таъсир даражаси паст эди. 1982 йилда Тошкент шаҳар мактабларининг атиги 12,4 фоиз ўқувчиси клублар, тўгараклар ишида иштирок этар эди.

Хулоса қилиб айтганда, 70—80-йиллардаги таълим-тарбия жараёнининг таҳлили шуни кўрсатадики, ўтган ўн йилликлардаги хатолар бу даврда ҳам такрорланди. Ўқув-методик ишларнинг педагогика ютуқларидан орқада қолганлиги, дастур ва дарсликларнинг миллий хусусиятлар ҳисобга олинмаган ҳолда ёзилганлиги, ўзбек тилида керакли ўқув-методик адабиётларнинг етишмаслиги, ўқувчиларни узоқ муддатга қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши натижасида билим бериш ва билим олиш иккинчи даражага тушиб қолди.

Шўролар даврининг сўнгги йилларида рўй берган

¹ Қаралсин: «Учитель Узбекистана» газетаси. 1985 йил, 22 май.

салбий ҳолатлар мактаблар ҳаётига ҳам таъсир этмай қолмади, албатта. Мактаб тизимининг жамоачилик хусусияти амалда ҳаётга тўлиқ тадбиқ этилмади, унинг фаол характеридан охиригача фойдаланилмади. Таълим-тарбия ишида айрим педагоглар ва халқ таълими органлари расмий мезонларгагина ёпишиб олиб, амалий ишга эътиборни сусайтириб юбордилар. Бу ҳол, хусусан, билим сифатини яхшилаш ва синфда қолишга барҳам беришдек мураккаб ва муҳим ишда салбий оқибатларга олиб келди. Бу соҳада «фоиз орқасидан қувиш»га берилиб кетилди. Уқишга талаб сусайиб кетди.

Уша йилларда бир томондан, ўқув материалларининг мураккаблиги ва кенг ҳажмлиги, иккинчи томондан, уни ўқувчилар ўзлаштиришининг аниқ имкониятлари ўртасида вужудга келган зиддият чуқурлаша бошлади. Таълим билан тарбия ўртасида муайян узилишнинг борлиги, таълим ва тарбия бирлиги тамойилининг бузилиши бу даврдаги ишмизнинг камчилик томони эди. Уқувчиларга меҳнат тарбияси беришда расмиятчиликка йўл қўйилди, у ахлоқий тарбиядан ажратилган ҳолда олиб борилди. Кўпгина мактабларда, айниқса ўқитувчилар ҳақида озгина бўлса-да, ғамхўрликнинг йўқлиги мактабларда педагог кадрлар қўнимсизлигини вужудга келтирди.

Лекин шу йиллар ичида мактаб ҳаётдан тамоман ажралиб қолмади, албатта. Мактаб жамият ташкилоти бўлганлиги учун ҳам унинг турмушини акс эттириб келди.

70- йилларнинг бошларидан мактаб ўн йиллик умумий таълим йўлига ўтди. Бу ғоя яхши, илғор бўлса-да, лекин у на илмий, на услубий, на иқтисодий, на маънавий жиҳатдан тайёрланганди. Ун йиллик таълим, асосан мактаб ўқитувчиси учунгина мажбурий бўлди. У ўн йиллик умумий таълимни таъминлайдиган ягона шахс бўлиб қолди. Уқитувчининг бу вазифани қандай удалаши мактаб ишига бериладиган баҳо учун асосий мезон қилиб олинди. Уқитувчи баҳоларни «зўрма-зўраки» қўйишга, кўзбўямачилик қилишга мажбур бўлди.

Биз маориф тизимимиз энг демократик тизим, бизда ўн йиллик умумий таълим жорий этилган, деб доимо таъкидлаб келдик. Бизнингча, таълим олишдаги ижтимоий адолат бундаги ҳуқуқнинг ҳамма учун тенглигидир. Бу кўпгина ҳолатларга, аввало, ўқитувчининг истагига, меҳнатига боғлиқ. Бизда эса қобилиятли ўқувчига

ҳам, қобилиятсизига ҳам ўрта таълим олганлиги ҳақида етуклик аттестати берилаверди. Оқибатда билимнинг обрўси пасайиб кетди. Оила—мактаб—жамият тизимида узилиш рўй берди.

Бундай салбий ҳолатлар Ўзбекистон мактабларида айниқса кучли намоён бўлди. Раҳбар лавозимларга қариндош-уруғчилик орқали ўтиб олиш, қўшиб ёзишлар, порахўрлик, талаба ва ўқувчиларни пахта теримига ялпи жалб этиш ва қатор бошқа ишлар ана шундай бўлишига сабаб бўлди.

Ўқувчиларнинг пахта теримига жалб этилиши мактабдаги таълим-тарбия жараёнига, айниқса катта салбий таъсир кўрсатди. Масалан, 1970—1980 йиллар мобайнида республика мактабларининг ўқувчилари 23 ойдан кўпроқ муддатда ўқимай, пахта терими билан банд бўлганлар. Демак, улар 10 йил ўрнига 8 йилдан камроқ вақт мобайнида мактабда ўқиганлар. Кўришиб турибдики, бу даврда ўқишга «панжа орасидан» қаралди. Ўқувчиларнинг пахта теримига ва бошқа қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши оқибатида қишки, баҳорги ва ёзги таътиллар мунтазам қисқартирилди, ўқув режаси тифизлаштирилди, ўқитувчиларга қўшимча юкламалар берилди. Буларнинг ҳаммаси ўқувчилар билимининг паст бўлишига олиб келди.

Ўқитувчилар маошининг камлиги, уй-жой ва турмуш шароитининг ёмонлиги сабабли бу йилларда ўқитувчилар қўнимсизлиги кучли бўлди. Қишлоқ ўқитувчилари ўқувчиларга таълим бериш, дарсга тайёргарлик кўриш ўрнига мутлақо бошқа ишлар билан шуғулланишга мажбур бўлдилар.

Педагоглар билим ва малакасининг пастлиги мактаб ўқувчиларининг билим савиясига таъсир этиб, ёшларда чуқур ва мустаҳкам билим олиш иштиёқини сусайтирди, ўрта мактаб обрўйини тушириб юборди.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, мактабларимизда бундай нохуш ҳолатларнинг вужудга келиши ва авж олишида халқ маорифи муассасаларининг иқтисодий жиҳатдан етарли таъминланмаганлиги ҳам маълум роль ўйнади. Биз сўнгги 30 йилдан ортиқроқ давр мобайнида маориф соҳасига ажратилган маблағларни қисқартириб келдик, шу билан бирга ўқитувчилар маошини ишчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақиға «етказиш» учун ҳаракат қилдик. Шу вақт давомида миллий даромаднинг маориф эҳтиёжлари учун йўналтирилган қисми

11 фоиздан 8 фоизга қисқарди. Маорифнинг ресурслар билан таъминланиш даражаси моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг молиявий таъминотидан 10 баравар орқада қолди. Уқитувчиларнинг иш ҳақи сезиларли даражада қисқариб борди. Агар 1943 йилда ўқитувчиларнинг иш ҳақи ўртача иш ҳақидан 2 баравар кўп бўлган бўлса (ўртача 330 сўм, 1-разрядли ўқитувчиларники эса 650 сўм), 60- йилларга келиб, бу кўрсаткич 90 фоизни ташкил этди. 1986 йилда эса халқ хўжалиги тармоқларида ишловчи ходимлар иш ҳақининг ошиши ҳисобига ўртача иш ҳақининг 79 фоизини ташкил қилди. Шу тариқа мактаблар иқтисодий аҳволининг танглиги ҳам таълим-тарбия соҳасида салбий ҳолатларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Маъмурий-буйруқбозлик, кўрсатма берувчи қарорлар узоқ йиллар мактабларни жамият ҳақида илмий билим беришга эмас, балки ҳукмрон мафкурани тарғиб қилишга қаратди. Мактаблар юқоридан берилган қарорларнинг ижросисига айланди, таълим-тарбияга ижодий ёндошиш йўқолди. Мактаблар ўзларининг бевосита вазифаларини бажармай қўйдилар. Уларнинг ижодий фаоллиги йўқола бориб, ҳаёт муаммоларидан узоқлаша бошлади. Халқ таълими тизимини, таълим-тарбия жараёнини ислоҳ қилиш зарурияти туғилди.

V. 80-ЙИЛЛАРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ УЧУН УРИНИШЛАР. ШҶРО АНДОЗАСИДАГИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ ЧЕКЛАНГАНЛИГИ

Режа

1. 1984 йилги мактаб ислоҳотининг мақсад ва вазифалари.
2. Ўзбекистонда мактаб ислоҳотини амалга ошириш учун уринишлар. Натижалар ва муаммолар.
3. ШҶро андозасидаги халқ таълимининг чекланганлиги натижасида мактаб ислоҳотининг самарасизтугаши.

Дастурий йўналишлар

80- йиллар ўрталарида халқ таълимидаги ноҳуш ҳолатларнинг янада кучайиши. Мактаблар фаолиятида қатъий ўзгаришлар қилиш заруриятининг пайдо бўли-

ши. Ҳукмрон партия ва Шўро ҳукумати томонидан мактаб ислоҳотининг эълон қилиниши. Ислоҳотнинг мақсад ва вазифалари. Ўзбекистонда ислоҳотни амалга ошириш борасида кўрилган тадбирлар. Мактаблар ўқув-моддий базасини мустаҳкамлаш, ўқитувчилар тайёрлаш ишларини яхшилаш, таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, ўқувчиларга билим бериш даражасини кўтариш юзасидан қилинган ишлар.

Шўро андозасидаги халқ таълимининг чекланганлиги натижасида тўпланиб қолган муаммолар ва қарама-қаршилиқлар. Мактаб ислоҳотининг самарасизлиги. Унинг бир жойда «депсиниб» қолиши сабаблари.

Маъруза тезислари

80- йилларнинг ўрталарига келиб, халқ таълими тизимида, ёш авлодга билим ва тарбия бериш жараёнида қарама-қаршилиқлар кучайди. Ўқувчилар маънавий дунёсини қашшоқлантиришга, ҳаётдан узоқлаштиришга қаратилган таълим-тарбия йўналиши мактаблар фаолиятига салбий таъсир эта бошлади. Ундаги нохуш ҳолатлар янада кучайди. Бу даврга келиб, назария билан амалиётнинг, тарбиявий ишлар билан ҳақиқий имкониятларнинг узоқлиги, қўйилган вазифаларни амалга ошириш деярли мумкин эмаслиги сезилиб қолди.

Раҳбарларнинг маъруза ва нутқларида халқ таълимининг аҳамияти ҳақида кўп таъкидланди-ю, аммо унинг ҳаётдаги ўрни аниқлаб берилмади. Мактабларга «иккинчи даражали» соҳа деб қаралди ва шу сабабли у ўзининг ахлоқий, тарбиявий мавқеини йўқота бошлади.

Халқ таълими соҳасида чуқур тузилмавий ўзгаришлар қилиш зарурияти пайдо бўлди. 1984 йилнинг апрелида кенг миқёсдаги мактаб ислоҳоти эълон қилинди.

Ислоҳот олдида таълим-тарбия жараёнини тубдан яхшилаш вазифаси қўйилди. «Мактаб ёш авлодни у яшайдиган ва ишлайдиган ижтимоий шарт-шароитларни энг кўп даражада ҳисобга олган ҳолда тарбиялаши ва ўқитиши лозим», деб таъкидланган эди мактаб ислоҳоти ҳужжатларида. «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари» тасдиқланди. Ислоҳотни 1990 йилга қадар амалга ошириш мўлжалланди. 1984 йил апрель-май ойларида бир қатор қарорлар қабул қилиниб, уларда ислоҳотда кўзда ту-

тилган вазифаларни амалга оширишга доир тадбирлар дастури белгиланди.

Ишлаб чиқилган йўл буйруқбозлик ва қоғозбозлик асосида ягона прлитехник меҳнат мактаби ҳақидаги эски ғояни янада ривожлантиришга, мактабнинг тарбиявий вазифасини такомиллаштиришга, уни турмуш билан боғлаб олиб боришга, халқ таълимини бошқаришнинг илмий асосларини мустаҳкамлашга, таълим-тарбия жараёнининг бош омили бўлмиш ўқитувчининг ролини оширишга қаратилди. Бунда педагогик жамоалар ва жамоат ташкилотлари ролни оширишга, уларнинг мактабни ривожлантириш ишида фаол иштирок этишига алоҳида эътибор берилди.

Мактаб ислоҳоти қуйидаги вазифаларни амалга оширишни мақсад қилиб қўйган эди:

- таълим-тарбия ишлари сифатини яхшилаш;
- ўқувчиларни ғоявий-сиёсий, маънавий, эстетик ва жисмоний жиҳатдан тарбиялаш ишининг савиясини ошириш;

- умумий таълим мактабларида меҳнат тарбиясини, касб-ҳунарга йўналтиришни тубдан яхшилаш:

- ёшларга умумий ҳунар таълими беришга ўтиш;

- ўқувчиларнинг ўз ўқишлари ва интизомлари сифати учун, фаоллик ва ташаббускорликни ошириш учун масъулиятини ўз-ўзини бошқаришни ривожлантириш орқали кучайтириш;

- ўқитувчи ва ишлаб чиқариш таълими устаси обрўсини янада ошириш, уларнинг назарий тайёргарлигини, моддий-маиший турмуш шароитларини яхшилаш;

- ўқув юртларининг, болалар мактабгача ва мактабдан ташқари муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш;

- умумий таълим ва ҳунар мактаби структурасини, ўқув режалари ва дастурларини такомиллаштириш ва ҳоказо.

Умуман бошланган ислоҳотни Ўзбекистон шароитида амалга ошириш ниҳоятда зарур масала эди. Биринчидан, республика аҳолисининг аксар қисми мактаб ўқувчилари эди. Иккинчидан, маъмурий-буйруқбозлик йилларидаги салбий ҳодисалар, ўқувчиларнинг узоқ муддатга қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши оқибатида таълим-тарбия ишининг ҳолати, айниқса қишлоқ мактабларида ғоят оғир аҳволга тушиб қолган эди. Шу сабабли республикада амалга оширилмоқчи бўлган

мактаб ислоҳоти ҳар бир соҳа, ҳар бир оилага тегишли эди.

Мактаб ислоҳоти туфайли кўпгина мактабларда ўқиш услуби анча такомиллашди, таълим-тарбия жараёнининг ташкил этилиши яхшиланди, мактабларнинг моддий-техник базаси бирмунча мустаҳкамланди. Педагог кадрларни тайёрлаш, танлаш, тарбиялаш ва жой-жойига қўйиш, илғор тажрибаларни ёйиш ишига эътибор берила бошланди.

Халқ маорифи органлари фаолиятининг унумли бўлишида кадрлар билан ишлаш асосий бўғин бўлганлиги сабабли республика Маориф вазирлиги турли тоифадаги ходимлар учун бир неча бор шаҳар, район, вилоят ва республика конференциялари ва семинарлари ташкил этди. Янги дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар ва дастурлар яратиш ишлари давом эттирилди.

Аксарият ўқитувчилар мактаб ислоҳотини зўр мамнуният билан кутиб олдилар. Улар ўз соҳаларида қатъий ўзгаришлар бўлишини кутаётган эдилар. Шу сабабли ҳам улар мактаб таълимини қайта қуришда ўз ҳиссаларини қўшишга киришдилар. Ўқитувчиларнинг изланишлари фаоллашди, ўқув-тарбия жараёнида янгича усуллардан фойдаланила бошланди. Ислоҳотнинг бошланишидаги фаоллик таълим-тарбия жараёнига ахлқ тарбияси мазмунини тўлиқроқ киритишда, таълим-тарбиянинг инсонпарварлашувида ва унга бироз миллий ўзликни англаш ҳиссиётини сингдирилишида кўрина бошлади. Ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришга ҳам эътибор қаратилиб, дарс жараёнида ва дарсдан ташқари тарбиявий ишлар кучайтирилди.

Умумтаълим мактабларининг ўқув-моддий базасини мустаҳкамлашда ҳам ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Қора доскалар ўрнини чиройли, рангли, кенгаювчи доскалар, парталар ўрнини билим олиш учун мос бўлган ўқувчилар столлари эгаллади. Ўқув жараёнига ЭҲМ, кино, телевидение ва техника воситаларининг киритилиши кучайди. 1987 йилда республика мактабларида 10 синф комплектида «Ямаха», 20 синф комплектида ҚУВТ, 220 та КЭҲМ «Агат», 134 та ЭҲМ ДВК-1, 54 та ДВК-2 машиналари ишлатила бошланди. 1987—88 ўқув йилида республика мактабларининг 140 тасида таълим жараёнида ЭҲМ дан фойдаланила бошланди¹. Мактаблар

¹ ЎзР ХТВ УМББнинг жорий ҳужжатлари. 1988 йилги маълумотномалар.

фоизбозлик, «қўшиб ёзиш» ва кўзбўямачилик ҳолатларидан узоқлаша бошлади.

1988—89 ўқув йилидан бошлаб мустақил махсус синфлар, айрим фанларни чуқур ўрганувчи синфларни ташкил этиш, аттестат учун эмас, ҳақиқий билим олиш учун ўқиш асосий мақсадлардан бири қилиб қўйилди.

Мактабларда «Оила этикаси ва психологияси», «Дин тарихи» каби фанлар ўқитила бошланди. Мактаблар ҳаётида, таълим-тарбияда демократиялашув ва инсонпарварлашув жараёнлари кучайди. Республикада миллий мактаблар тизимини яратиш муаммолари кўтарила бошланди.

Ўқитувчи кадрларнинг етишмаслиги, айрим ўқитувчилар билимининг саёзлиги, педагогика олий ва билим юртларига қабул қилишдаги нохуш ҳолатлар, ёшларни педагоглик касбига йўллаш ишларининг қониқарсизлиги педагогика ўқув юртлари қабул комиссиялари ишларини ва улардаги таълим-тарбия жараёнини янада такомиллаштиришни талаб қилди. Қабул комиссиялари фаолиятида ота-оналар комиссиялари иштирок эта бошлади, олимпиада ғолиблари, медаль соҳибларини талабалikka қабул қилинишида имтиёзлар берилди.

Бироқ, ҳали ҳам ўқувчиларга билим беришнинг иккинчи ўринга тушиб қолаётганлиги ўзининг салбий таъсирини кўрсатаётган эди. Ўқитиш сифати ҳануз пастлигича қолмоқда эди. Масалан, 1987 йилда олий ўқув юртларига ҳужжат топширган абитуриентларнинг 51,5 фоизи биринчи имтиҳондаёқ «қониқарсиз» баҳо олдилар. Ҳужжат топширган 6551 нафар медаль ва имтиёзли аттестат соҳибларидан 2531 таси имтиҳонларни «қониқарсиз» баҳога топширдилар. Республика бўйича медалга сазовар бўлган ўқувчиларнинг 18,9 фоизигина ўз билимларини оқлай олдилар, холос¹.

Педагог кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жой-жойига қўйишда ҳам хатолар, камчиликлар бор эди. Мактабларда ҳали ҳам ўқитувчилар орасида эркакларнинг озчилиги муаммоси кўндаланг бўлиб турар эди. 1989 йилда мактаб ўқитувчиларининг 59,1 фоизи хотин-қизлар эди. Республика мактабларида 7,5 минг ўқитувчи етишмас эди. Ўқитувчи ходимларнинг турмуш шароити ҳам қониқарли даражада эмас эди. Бу ерда 23 минг

---

¹ ЎзР МД ҳужжатаасрови. 2653- фонд, 1- рўйхат, 4937- иш, 48-варақ.

Ўқитувчи уй-жойга муҳтож, 9 минг ўқитувчи шахсий квартира олиш учун навбатда турар ва 5 минг ўқитувчи хусусий квартираларда яшар эдилар¹.

Ачинарлиси шундаки, республика умумтаълим мактабларининг миллийлик хусусиятидан узоқлиги ҳали ҳам сақланмоқда эди. 90-йиллар арафасида ҳам мактабларда Ватан тарихи ҳали етарлича ўқитилмас эди. Унда ўзбек халқининг ўзи яратган тарихи, маданияти, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси ўқувчилар онгига кам сингдирилар эди. Рус мактабларида ўзбек тилини ўқитишга ҳам кам эътибор берилар эди.

Бундай ҳолатлар мактаб ислоҳотини бир жойдан жилмай қолишига ва унинг кўзланган натижани бермай, барбод бўлишига сабаб бўлди.

Эълон қилинган ислоҳот илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилмади. Ислоҳотни эскирган назариялар асосида амалга оширишга киришилиб, ундан тезда натижалар олишга ҳаракат қилинди. Ислоҳот ҳужжатларида жамият билан ундаги таълим-тарбия муассасаларининг узвий алоқалари юзасидан тизимли қарашлар берилмаган эди. Ислоҳотни амалга оширишда яна қозғозбозлик, расмиятчилик кучайди. Юқоридан буйруқ бериш, қуйи ташкилотлар ҳуқуқини чеклаш ҳолатлари давом этди.

Раҳбарликдаги маъмурий-буйруқбозлик услуги умумтаълим мактаблари фаолиятини чегаралади. Ҳатто мактабларнинг кун тартиби, ички тартиб-қоидалари халқ таълими вазирлигида тасдиқланарди. Уқувчиларнинг таълим жараёнида эшитганлари, ўқиганлари ҳаёт воқеликларига тўғри келмай қолди. 1958 йилдаги мактаб ислоҳоти хатолари яна такрорланиб, мактабларда ўқувчиларга касб таълими мажбурий қилиб қўйилди.

Республикамиздаги 6 ёшли болаларнинг 37 фонзининг соғлиғи ёмонлигига, 65 фонзининг умумий ривожланишида камчиликлар борлигига, 44 фонзининг жисмоний ривожланишида нуқсонлар борлигига, мактабларнинг кўпчилиги таъмирлаш ҳолатидалигига, 70 фонд мактабларнинг 2 сменада, айримларининг ҳатто 3 сменада ишлашига, муаллим кадрларнинг етишмаслиги-

---

¹ УзР ХТВ УМББнинг жорий ҳужжатлари. 1989 йилги маълумотномалар.

га қарамасдан болаларни 6 ёшдан ўқитиш ҳаракати бошланди.

Бундан ташқари, ўқитувчилар меҳнати сифатини оширишда моддий манфаатдорликнинг йўқлиги ҳам мактаб ислоҳотининг бир жойда депсиниб қолишига ва ўқитувчилар касб маҳорати даражасининг пасайишига олиб келди. Масалан, қишлоқларнинг оз сонли ўқувчига эга бўлган мактаблари йилдан-йилга кўпайди, бу мактабларга янгидан-янги ўқувчилар қабул қилинди. Бундай шароитда 4—5 фандан дарс бераётган ўқитувчига кейинги ўқув йилида ўзи ўқитаётган фанларнинг бири, масалан, география фани берилмай, бошқа фан бўйича дарс ўтиш топширилди. Бундай аҳвол жуда кўп-лаб мактабларда содир бўлди. Натижада ўқитувчининг берилган бошқа фан мазмунини тушуниб етиши учун ҳам, бу фанга оид адабиётларни ўқиб чиқиши учун ҳам вақти етишмади. Бунда мактаб раҳбарияти қайси фан бўлишидан қатъи назар, ҳафтада 18 соатни бажарсанг бўлди-да, қабилда иш тутдилар. Бундай ҳолатда ўқитувчининг сифатли меҳнати ҳақида қандай гап бўлиши мумкин эди?

Дарҳақиқат, «ҳафтада 18 соатли иш куни» ҳақида. У ҳеч қандай илмий асосга эга эмас эди. Бу рақам 20-йилларнинг охирларида пайдо бўлиб, шу пайтгача бирор марта қайта кўриб чиқилмаган эди. Сўнгги 40 йил ичида ўқитувчиларга иш ҳақи тўлашни такомиллаштириш масаласи 4 марта кўрилди (1948, 1964, 1972, 1984 йилларда). Бироқ, ҳар сафар ўрта ва юқори синф ўқитувчиларининг ҳафтада 18 соатли иш куни ўзгармасдан эътибордан четда қолаверди.

Бундан ташқари, 90-йиллар арафасидаги текширишлар ўқитувчиларнинг бошқа касб эгаларидан кўра кўпроқ иш билан банд бўлишларини, уларнинг ҳафтали иш куни 55 соатни ташкил этишини кўрсатди. Статистик маълумотларга кўра улар ўз таътилини 35 йилда бир марта дам олиш уйларида, санаторияларда ўтказиш имкониятига эга бўлар эканлар.

Шу тариқа жамият ҳурматига сазовор бўлиши лозим бўлган ўқитувчи аста-секин «қуруқ» сиймога, ўзининг одамийлик ва касбий имкониятларини амалга ошира олмайдиган шахсга айланмоқда эди.

80-йилларнинг иккинчи ярмида ҳукмрон тузум манфаатларига садоқат тарзида «қайта қуриш» сиёсати амалга оширилди. Унинг Ўзбекистондаги тажрибаси

ислоҳотда белгилаб берилган чора-тадбирлар етарли эмаслиги, уларни эски услубда амалга оширишга ҳаракат қилинганлигини, халқ таълими тизимини такомиллаштириш сусти борганлигини, маориф муассасаларида консерватизм, расмиятчилик ва кўрсаткич ортидан қувиш ҳоллари анча устун бўлганлигини кўрсатди.

Навбатдаги мактаб ислоҳотининг барбод бўлиши шўро умумий таълим тизимининг чекланганлигини, у ўз фаолиятини узоқ давом эттира олмаслигини кўрсатди. Ҳаёт юзаки таъмирлашларни эмас, қатъий тузилмавий янгиланишларни, ўрта мактабларнинг бутунлай янги, миллий андозада тикланишини талаб қилаётган эди.

Республикамиз мустақиллигигина янги андозадаги миллий мактаблар тизимини яратишга, таълим-тарбия жараёнини сиёсийлашувдан ва мафкуравийликдан озод бўлишига имконият яратди.

VI. ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ЯНГИЛАНИШ ЙЎЛИДА. МУАММОЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Режа

1. Ўзбекистонда янги, миллий андозадаги халқ таълими тизимини шакллантириш ва уни жаҳон амалиёти талабларига яқинлаштириш юзасидан кўрилган тадбирлар.

2. Республика мактабларида таълим-тарбия жараёнининг такомиллашуви. Янги турдаги ўқув муассасаларининг ривожини.

3. Бозор иқтисодиёти ва халқ таълими. Ўқитувчилар тайёрлаш, уларнинг турмуш шароитини яхшилаш муаммолари.

4. Халқ таълимининг истиқболи юзасидан истаклар.

Дастурий йўналишлар

Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёт йўлига ўтиши муносабати билан халқ таълимидаги ўзгаришлар ва янгиланишлар.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши ва унда республика раҳбарияти ҳамда ҳукуматининг халқ таълими борасидаги сиёсатининг белгилаб берилиши. Республикада халқ таълимини янги, миллий андо-

зага мослаш ва жаҳон амалиёти талабларига яқинлаштириш юзасидан амалга оширилган ишлар.

Янги, миллий андозадаги таълим-тарбиянинг йўлга қўйилиши. Янги турдаги ўқув муассасалари: гимназиялар, коллежлар, лицейларнинг ташкил топиши. Дастлабки якунлар. Уқитувчилар тайёрлаш ва уларнинг турмуш шароитларини яхшилаш борасидаги кўрилган тадбирлар. Бозор иқтисодиёти шароитида халқ таълимидаги муаммолар. Муаммоларнинг ечими ва халқ таълимининг истиқболи юзасидан истаклар.

Маъруза тезислари

Республикамининг ўтган қисқа даврдаги халқ таълими соҳасидаги тажрибаси, истиқлолимизни мустаҳкамлаш борасида қилинган, қилинаётган ишларнинг кўлами ва ижобий якунлари давлатимизнинг келажаги буюклигига халқимизнинг ишончини яна ҳам орттирмоқда.

Шу сабабли ҳам Президентимиз И. А. Қаримов Олий Мажлис VI сессиясида сўзлаган нутқларида ўтган даврга баҳо бериб, «унинг энг муҳим натижаси халқимизнинг танланган йўлнинг тўғрилигига, ўз мамлакатининг буюк келажагига ишончи ортиб бораётганидир»¹, деб алоҳида таъкидладилар.

Эришган истиқлолимиз халқ таълими тизими ва унинг ходимлари зиммасига ёшларни мустақил фикрлашга, мустақиллик тафаккурини кенгроқ тушунишга ўргатиш учун уларда Ватанимиз истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш, ўзининг ва ўз халқининг, ватанининг қадр-қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш, юксак ғоялар, янги фикрий кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб; истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истиқболи учун бахшида этиш ҳисларини уйғотиш масъулиятини юклади. Босиб ўтилган олти йил мобайнида таълим соҳасида эришган барча ютуқларимизнинг асосида ана шу масъулият ҳисси асосий ролни ўйнади.

Мустақил Республикамиз халқ таълимининг янгиланишида, унинг янги андозадаги миллий йўналиш танлашида давлатимизнинг таълим сиёсатини белгилаб берган «Таълим, тўғрисида»ги Қонун ҳамда кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастур муҳим ўрин эгаллади.

¹ «Ўзбекистон овози» газетаси, 1996 йил, 31 август.

Уларда таълим-тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятлар, тарихий тажриба, халқимизнинг узоқ йиллар давомидаги илмий ва маданий анъаналари ҳамда жамият ривожининг истиқболлари асос қилиб олинди¹.

1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва давлатимизнинг шу асосдаги таълим-тарбия сиёсати туфайли республикамизда умумий таълим қуйидаги босқичлар бўйича амалга оширила бошланди:

I босқич — бошланғич таълим (I—IV синф);

II босқич — асосий (таянч) мактаб (IV—IX синф);

III босқич — юқори ўрта мактаб (X—XI синф).

X—XI синфлар ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Республикамизда Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчилардан бўлиб «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилинганлиги, «Мактабгача тарбия», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар», «Ёшлар сиёсатига оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлиги, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун чет эл мамлакатларидаги илғор тажрибаларнинг ўрганилаётганлиги ва шу асосда йигирмадан ортиқ йўналишлар, фанлар бўйича стандартлар лойиҳалари тайёрланганлиги, уларнинг Давлат фан ва техника қўмитаси экспертизасидан ўтиб, таълим муассасалари тажрибасида қўлланилаётганлиги мустақил юртимиз халқ таълимининг дастлабки шахдам қадамларидир.

Республикамиз таълим тизими ташкилотларининг АҚШнинг Тинчлик корпуси, таълим ва тил ўрганиш бўйича ҳамкорлик ташкилоти, Британия фонди, Германиянинг «Конрад Аденауэр» фонди ва Гёте номли институти, Туркиянинг «Силим» ширкати билан ҳамкорликни йўлга қўйганлиги, шунингдек, Япония, Корея, Дания, Исроил, Хитой таълим муассасалари билан, Германия, Франция, Голландия ва бошқа қатор мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари, БМТ, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО каби нуфузли халқаро ташкилотларнинг Тошкентдаги ваколатхоналари билан узвий ҳамкорлик ўрнатганлиги маорифимизнинг жаҳон стандартларига

---

¹ Қаралсин: Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. «Правда Востока», 1992, 23 июль, «Туркистон», 1997 йил, 1 октябрь.

яқинлашувини тезлата бошлади. Натижада ўқувчиларимиз, талабаларимиз ва аспирантларимизга чет элда ўқиш, ўқитувчиларимизга ўз малакаларини ошириб қайтиш имкони яратилди.

1996 йилнинг сентябригача республикамизнинг 800 га яқин ўқувчиси чет элларда таълим олиб қайтдилар. 200 га яқин ўқитувчи ва халқ таълими мутахассислари, олимлар хорижий давлатлар педагогикасидаги илғор жиҳатларни ўрганиш мақсадида стажировкаларда бўлдилар, халқаро семинарлар ва симпозиумларда қатнашдилар.

1996 йилнинг ўзида АКСЕЛС йўналишида 50—70 ўқувчи кўп босқичли тест синовларида юқори кўрсаткичларга эришиб, АҚШда ўқишни давом эттириш ҳуқуқини қўлга киритишди¹.

ЮНЕСКО ташкилоти мамлакатимиз мактабларидан 13 тасини халқаро «Бирлашган мактаблар дастури»га киритишни лозим топганлиги ҳам мустақиллигимиз, дунёга танилаётганимиз маҳсулидир.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва таълим-тарбия борасида янги концепциялар асосида ўқув муассасалари ва улар фаолиятида янгиланиш жараёнлари кучайди.

Масалан, Фарғона вилоятида биринчи синфларга ўқувчиларни танлов асосида қабул қилиш тажрибаси қўлланила бошланди, айрим фанларни чуқур ўрганувчи синфлар сони кўпайиб борди. Оддий синфлар ва айрим фанларни чуқур ўрганишга ихтисослашган синфлар ўқувчиларидан ёзма ишлар олинганда, натижалар ихтисослашган синфлар ўқувчилари билимининг устунлигини кўрсатди. Уларнинг 85 фоизи математикадан, 94 фоизи эса она тилидан «яхши» ва «аъло» баҳога сазовор бўлган бўлсалар, оддий синфлар ўқувчиларининг математика ва она тили фанларидан юқори баҳо олганлари эса ўқувчиларнинг 52 ва 67 фоизини ташкил этди².

1993—94 ўқув йилида барча вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси мактаблари ўқувчилари билимларини текшириш юзасидан ўтказилган тест синовлари қуйидаги натижаларни кўрсатди.

---

¹ Қаралсин: Ж. Ғ. Йўлдошев. Беш йиллик сарҳисоб — сабоқлар, режалар, вазифалар. «Маърифат» газетаси, 1996 йил, 28 август. Маънавият мактабда юксалади. «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил, 5 октябрь.

² УзР ХТВ УМББнинг жорий ҳужжатлари. 2—9—13-иш, 2—3-варақлар.

Ушбу синовга 70 та район ва шаҳарларнинг 400 дан ортиқ мактабларининг ўқувчилари жалб этилди. 9-синфларда кимё ва адабиёт фанларидан, 11-синфларда физика ва биология фанлари бўйича тест синови ўтказилди. Яқунлар қуйидаги меъёрда баҳоланди: 80 фоиздан ортиқ вазифаларни тўғри бажарганларга «5» баҳо, 80 фоиздан камига «4» баҳо, 60 фоиздан ортиғига эса «3» баҳо.

Ушбу синовлар натижалари ўқувчиларнинг гуманитар йўналишдаги фанлар бўйича чуқур билим олаётганликларини кўрсатди. Масалан, адабиёт фани бўйича таянч мактабларининг 10186 ўқувчисидан 1275 таси 90 фоиздан ортиқ вазифаларни, 2552 ўқувчи 80 фоиздан ортиқ вазифаларни бажардилар, яъни ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми фанни «яхши» ва «аъло» баҳоларга ўзлаштирганликларини намойиш этдилар.

Шу билан бирга ушбу синовлар натижалари кўпгина мактабларда ўқитувчиларнинг ўқувчилар имконият даражасига, дарсда таҳлил, қиёслаш ва умумлаштиришларга эътиборсизлиги туфайли ўқувчиларнинг айрим фанлардан паст билимга эга эканликларини ҳам кўрсатди. Янгийўл шаҳри мактабларининг 49 фоиз ўқувчиси, Тўрткўл райони ўқувчиларининг 26 фоизи, Хоразм вилояти Қўшкўпир райони ўқувчиларининг 25 фоизи, Самарқанд, Урта Чирчиқ ва Навоий районларининг 24 фоиз ўқувчилари фанларни тўлиқ ўзлаштира олмаганликларини кўрсатдилар¹.

Кейинги йилларда ўқув жараёнида ўқувчилар фаоллигини оширувчи ноанъанавий дарс ўтиш йўлларидан фойдаланувчи ўқитувчилар сафи кенгайди. Масалан, Самарқанд шаҳридаги 36-ўрта мактаб ўқитувчилари ўз дарсларида синф ўқувчиларини иккига бўлиб, мусобақа асосида дарсларни ташкил эта бошладилар. Ўқувчилар билими эса ўқув йили бошида уларга берилган паспортларда ёритиб борилди. 40-ўрта мактаб физика ўқитувчилари эса ўз дарсларини ҳамкорлик асосида ташкил этиб, ўқитувчи ва ўқувчилар биргаликда фаолият кўрсата бошладилар. Ўқувчилар янги материалларни ўрганиш борасидаги услубий йўлланмани яратилишида ўқитувчиларга яқиндан ёрдам бердилар, ўзлари ҳам рефе-

---

¹ ЎзР ХТБ УМББнинг жорий ҳужжатлари. 2—9—13-иш, 2—3-варақлар.

ратив маърузалар ёзиб, ўқитувчиларга ассистентлик қила бошладилар¹.

Айниқса, айрим мактабларда ўқитувчиларнинг ўқувчиларни таълим-тарбия жараёнини баҳолашларига жалб этиши диққатга сазовордир. «Таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда ўқувчилар фикрини ҳисобга оласизми?»— деган анкета саволи билан 389 нафар ўқитувчига мурожаат қилинганда, уларнинг 328 таси ишонч билан «ҳа» деб жавоб бердилар. Улар бу ҳолат ўқувчилар фаоллигини тарбиялашга, уларни дарсларга масъуллигини оширишга хизмат қилишини алоҳида таъкидладилар. Самарқанд шаҳри ўқувчиларининг 58 фоизи мактабларда таълим-тарбия жараёнида ҳамкорлик кучли эканлигини, ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми эса мактаблардаги ўзгаришлардан қувонаётганлигини ва ўқитувчилар фаолиятдан миннатдорликларини билдирдилар.

Самарқанд шаҳрининг 9, 50- мактабларида ўқувчиларни ўз-ўзини бошқаришини йўлга қўйишга қаратилган «Уринбосарлар куни»нинг ўтказила бошлаши ҳам таълимдаги янгиланишлардан биридир. Шу куни ўқувчилардан директор ва бошқа маъмурият аъзолари сайланади, синф раҳбарлари, фанлар ўқитувчилари тайинланади ва дарс режалари ҳамда бошқа тadbирлар ишлаб чиқилади. Бундай шаклдаги ишлар, ўйин тавсифида бўлса ҳам, ўқитувчилар ва ўқувчилар қарашларини яқинлашувига, ўзаро бир-бирларини тушунишларига эришишларига олиб келмоқда².

Жамиятдаги янгиланиш жараёни ёшлар тарбиясида ҳам йирик ўзгаришлар қилишни талаб қила бошлади. Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан цивилизациялашган демократик жамият қуришга ўтиш тарбиядаги эски анъанавий қарашларнинг айримларидан воз кечишга, ҳаётга мос бўлган, миллий хусусиятларни ўзида акс эттирган тарбиявий ишлар услубларини излаб топишга туртки берди. Энди ўқувчи ёшлар онгига миллий маданиятимиз, халқимизнинг тарихи, миллий анъаналаримиз, урф-одатларимизни тўлиқроқ сингдиришга, уларни бошқа халқлар маданиятига яқинлаштириш, уларда миллатлараро муносабатлар маданиятини, биргаликда

¹ ЎзР ХТВ УМББнинг жорий ҳужжатлари. Самарқанд шаҳри мактабларида таълим-тарбия жараёнини қайта қуриш борасидаги ишлар ҳақида маълумотнома.

² Уша жойда.

фаолият кўрсатиш амалиётини вужудга келтиришга асосий эътибор қаратилди.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бугунги кунда жамиятдаги янгилашни ишларининг маркази миллий маданият, миллий анъаналарнинг тикланишига асосланган, янгича мазмун ва янгича фаолият шакллари билан бойиб бораётган умумтаълим мактаблари бўлиб қолмоқда.

Умумтаълим мактабларида она тилини ўқитишга муҳим эътиборнинг қаратилиши ва «Давлат тили ҳақида» ги Қонунни бажариш юзасидан олиб борилган ишлар таълим-тарбия жараёни сифатини янада ошишига туртки берди. Уқиш ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ва адабиётига ажратилган соатлар кўпайиб, 2.720 соатга етди. Уқиш рус тилида олиб бориладиган мактабларда эса ўзбек тили фанига ажратилган соатлар 544 ўрнига 1020 соатга етди. Булар ўқувчиларда миллий ўз-ўзлигини англаш ҳиссини кучайтирди, ўз ўлкасига, ўз тарихига қизиқишини ва ўз Ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида фаолият кўрсатиш ҳиссини уйғотди.

Уқиш рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тили учун ўқув кабинетлари кўпайтирилиб, синф ўқувчилари иккига бўлиниб ўқитила бошланди. Масалан, Тошкент шаҳар, Юнусобод районидаги 17 та мактабнинг фаолияти ўрганилганда, ўзбек тилини ўқитиш 1-синфдан бошланишини, айрим мактабларда фанни чуқур ўрганиш, айрим мактабларда факультатив машғулотлар ташкил қилинганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу мактабларнинг ўқитувчилари билан суҳбатлар ва ўтказилган анкета сўровлари ўқувчилар, ўқитувчилар жамоаси ва мактаб раҳбарлари орасида ўзбек тилини ўрганишга қизиқиш ортиб борётганлигини кўрсатди. 42 ўқитувчидан 38 нафари (90 фоиз) ўзбек тилини ўрганишга ўқувчиларда ва ота-оналарда қизиқиш катта эканлигини, ўқитувчилар ўртасида бу фанга муҳим эътибор берилаётганлигини таъкидладилар.

Бироқ айрим мактабларда дастурларнинг талаб даражасида эмаслиги, кўرғазмали қурооллар, техник воситаларнинг етишмаслиги, аксарият ўқитувчиларнинг махсус ихтисос эгаси бўлмаганлиги сабабли ўқувчилар томонидан ўзбек тилини ўрганиш ишлари ҳали ҳам қониқарли даражада эмас.

Бугунги кунда таълим муассасаларидаги ўқув жараёни янги ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари асосида ташкил этилиб, уларда тарих, ҳуқуқ, иқтисод, одоб-ахлоқ таълимига кенг ўрин берилмоқда. «Иқтисод алифбоси», «Иқтисодий билим асослари», «Ҳуқуқ асослари» каби янги фанлар ўқитила бошланди.

1996—1997 ўқув йилидан бошлаб биринчи синф ўқувчилари янги, латин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини ўргана бошладилар ва ушбу иш юзасидан муқобил дарсликлар ҳамда қўлланмалар тайёрланди.

Республика раҳбариятининг, Халқ таълими вазирлигининг кўрсатмалари, олимлар, амалиётчиларнинг меҳнатлари билан 1992—1993 ўқув йилида 46 номда 18242000 нусхада, 1993—1994 ўқув йилида 63 номда 22446900 нусхада, 1994—1995 ўқув йилида 60 номда 19191400 нусхада, 1995—1996 ўқув йилида 70 номда 26000000 нусхада янги оригинал дарсликлар чоп этилиб, ўқув муассасаларига юборилди. 1995 ва 1996 йиллар мобайнида 33 номда дастурлар яратилди.

Сўнги йилларда миллий мактаблар тизимини яратиш борасидаги ишларнинг таркибий қисми сифатида республикада яшаётган ва озчиликни ташкил этган миллатлар фарзандлари таълим-тарбиясига ҳам эътибор кучайтирилди. Республикада 2,5 мингдан ортиқ ўқувчиси бўлган 50 га яқин қрим-татар мактаби, 130 дан ортиқ ўқувчисига эга бўлган 4 та грек мактаби, 80 дан ортиқ ўқувчисига эга бўлган 2 та немис мактаби, 2400 га яқин ўқувчиси бўлган 24 та корейс мактаби, 500 га яқин ўқувчиси бўлган 20 дан ортиқ Қозон татарлари мактаби, 4 та уйғур, 1 тадан курдлар, яҳудийлар мактаблари фаолият кўрсата бошлади. Бундан ташқари 9000 дан ортиқ қозоқ фарзандлари, 3000 дан ортиқ тожик фарзандлари, 1 мингдан ортиқ қирғиз фарзандлари ва 1,5 мингга яқин туркман фарзандлари ҳам ўз она тилларида таълим-тарбия ола бошладилар.

Республикамизнинг мустақиллиги йилларида хорижий давлатлар билан алоқаларнинг кучайиши, таълим соҳасидаги ҳамкорликлар, давлатимиз таълим сиёсатининг янгича йўналишлари мамлакатимизда янги турдаги ўқув муассасаларининг вужудга келиши ва улар сифининг кенгайишига олиб келди. Агар 1991—92 ўқув йилида янги турдаги ўқув муассасаларининг сони 16 та

бўлган бўлса, 1995—96 ўқув йилида 178 та лицей, 105 та гимназия фаолият кўрсата бошлади¹.

Бу ўқув муассасаларига иқтидорли ўқувчилар қабул қилиниб, ҳар бир ўқувчининг интилиши ва қизиқишидан келиб чиқиб таълим олишига шароит яратилмоқда. Шу билан бирга ўқитувчига ҳам катта масъулият юкланган.

Шу ўринда Республика нафис санъат лицейи, Андижон вилояти Марҳамат районидаги 5-лицей, Фарғона вилояти Бешариқ районидаги Ибн Сино номли лицейларнинг юқори синф ўқувчилари ўз ўқитувчилари билан «ўқитувчи — ўқувчи» шаклида эмас, балки «илм олувчи — илм олишга йўналтирувчи» шаклида иш юритишапти.

Бошқача қилиб айтганда, болани ўқитиш эмас, балки мустақил ўқишга ва ақлий меҳнат қилишга ўргатиш билан кўпроқ шуғулланилмоқда.

Янги турдаги таълим муассасаларида ўқувчиларга берилаётган билимларнинг чуқурлиги, уларнинг жаҳон стандартлари даражасига яқинлиги тажриба орқали исботланмоқда. Масалан, Америка Қўшма Штатлари ва Туркия Республикасига ўқишга борган ўқувчиларимизнинг билими шу давлатларнинг етакчи олий ўқув юртлиари бошланғич курслари талабалари билимига тенглиги маълум бўлди.

Республикаimiz мустақилликка эришгандан буён ўтган 6 йил мобайнида иқтидорли ўқувчилар сони 10 бараварга ошди. 1996 йилда республикаimizда биргина лицей ва гимназияларнинг ўзида 100 мингдан ортиқ ўқувчи-ёшлар таълим олдилар².

Ўқувчиларга — ақлан зукко ва теран фикрлай оладиган шогирдларга давр талаби асосида билим берадиган, ташаббускор ва фидойи ўқитувчиларимиз сафи ҳам кенгайиб борди.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Қаримов ўзининг «Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида «Халқ таълимининг бутун тизимини янада қатъият билан ва тезроқ қайта қуриш зарур...

---

¹ Қаралсин: «Халқ таълими» журнали, 1996 йил, 3-сон, 33-бет.

² Қаралсин: З. Жалолиддинов. «Янги турдаги таълим муассасалари истиқболлари». «Халқ таълими» журнали. 1996 йил, 3-сон, 34—35-бетлар.

Миллий тикланиш йўли юқори саводхонлик, юксак маданият орқали ўтади»¹ деб таъкидлаган эди.

Шунга мувофиқ таълимни ислоҳ қилиш ва илғор педагогикани бунёд қилишда янги турдаги таълим муассасаларининг роли жуда катта бўляпти.

Масалан, Андижон вилояти Асака шаҳридаги гимназияда инглиз, немис, француз тиллари чуқур ўргатилиши билан бирга ўқувчиларга миллий руҳда тарбия бериш, саломлашиш одоблари, кўча ва жамоат жойларида ўзини тутиш, маданий-маиший тадбирларда фаол иштирок этиш каби миллий руҳдаги тарбия асослари бериб борилмоқда.

Бу мисоллардан кўриниб турибдики, янги турдаги таълим муассасалари ўқувчининг билими ва хулқи орқали жамоатчиликка, ота-оналарга, қолаверса шу болалар аввал таълим олган мактаб ишини ўзгартиришга жуда катта таъсир кўрсатаёпти.

Янги турдаги таълим муассасаларига нисбатан ҳомиё ташкилотлар ўзлари қизиқиш билдирмоқдалар. Бундай мактабларга сарфланган маблағларидан вақти келиб фойда олишни кўзлаган корхона ва ташкилотлар сони ҳам ўсиб бораёпти. Масалан, юқорида кўрсатилган Асака гимназиясига шаҳарнинг кўзга кўринган ташкилотлари: Ёғ-экстракция заводи, Ун комбинати, Прицеп заводи, 7- қурилиш-таъмирлаш бўлими ҳомиёлик қилиб, гимназия учун замонавий компьютерлар ажратишди, барча таъмирлаш ишларини қилиб беришди.

Янги турдаги таълим муассасаларини ташкил қилишдан мақсад республикамизда таълим соҳасидаги ислохотларни жадаллаштириш, ўқувчи—ўқитувчи муносабатларида, миллий-маданий педагогика соҳасидаги бой тарихий, илмий-назарий ғояларни амалда синаш бўйича тажриба майдонлари яратиш ва натижаларни кенг жорий қилишдир.

Кейинги йилларда янги турдаги таълим муассасалари кўпайиши ва улардаги таълим мазмунининг такомиллашуви сабабли олий ўқув юртларига кирганлар ичида ушбу муассасаларни тугатганлар сони ўсиб бормоқда.

Янги турдаги таълим муассасалари дастлаб ташкил қилинган йилларда уларни битирганларнинг 40—50 фои-

---

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 260-бет.

зигина олий ўқув юртларига кирган бўлса, ҳозирга келиб республикамиздаги лицей ва гимназиялар битирувчиларининг 70—80 фоизи университет ва институтларнинг талабалари бўлишмоқда. 90—95 фоиз битирувчилари олий ўқув юртларига кираётган лицей ва гимназияларнинг сони ҳам ўсиб бормоқда.

Ўз ўрнида олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ҳам лицейларни тугатиб келганлар билан алоҳида ишлашга, уларнинг индивидуал қобилиятларини ривожлантиришга кенг эътибор бериб келмоқдалар.

Жойлардаги минтақавий олий ўқув юртлари ишини яхшилаш ҳамда узлуксиз таълимга бўлган эътиборни кучайтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 31 майда 196-сонли «Минтақавий олий ўқув юртларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилди.

Мазкур қарорга мувофиқ Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим, Қишлоқ хўжалиги, Алоқа, Соғлиқни сақлаш, Мелиорация ва сув хўжалиги вазирликлари ва Республика матлубот кооперацияси акционерлик жамиятлари марказий уюшмаси билан ҳамкорликда 26 олий ўқув юрти қошида 27 та лицей ва 2 та гимназия ташкил қилинди¹.

Олий ўқув юртлари қошида лицейлар ташкил қилишдан асосий мақсад юқорида айтилган узлуксиз таълимни ташкил қилишга олий ўқув юртлари ўқитувчиларини кенгроқ жалб қилиш, шу орқали ўқувчиларнинг илмга бўлган қизиқишини эрта шакллантириш ва мустаҳкамлашдир.

Шу сабабли Вазирлар Маҳкамасининг юқоридаги қарорида олий ўқув юртлари қошида ташкил қилинган лицей ўқитувчиларига олий ўқув юртлари ставкаларида ҳақ тўлаш жорий қилинди.

Аксарият лицейларимизда ўқувчини ёшлигиданоқ илмга, илмий-текшириш ишларига жалб қилишга имкон яратилиши ҳам қувонарли ҳолдир.

Масалан, айрим янги турдаги таълим муассасаларида «Кичик академия»лар, фан ва техника соҳасида «Янги ишланмалар» яратиш, ўзларининг «фан номзодлари», «фан докторлари» тайёрлаш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Андижон вилояти Шаҳрихон туманида

---

¹ З. Жалолиддинов. Янги турдаги таълим муассасалари истиқболлари. «Халқ таълими» журнали, 1996 йил, 3-сон, 35-бет.

жойлашган лицей ўқувчилари ўқув йили охирида инглиз, рус ва она тилларида «диссертациялар ёқлашади». Мазкур лицей ўқувчилари ёқлаган «диссертация»ларига Фарғона, Наманган, Андижон ва Тошкент шаҳарларидаги етакчи олий ўқув юртлари олимлари ижобий баҳолар беришди.

Халқ таълими вазирлиги янги турдаги таълим муассасалари тармоғини кенгайтириш, улардаги таълим мазмунини янада такомиллаштиришга кенг эътибор қаратиб келмоқда. Республика Молия вазирлигига лицей ва гимназияларни кўпайтириш ва уларнинг сонини келгусида ҳар бир туман ва шаҳарларда 1—3 тадан лицей, гимназиялар ташкил қилиш ҳисобига 400—600 тагача етказиш ҳақида таклиф киритилган.

Ўтган қисқа давр мобайнида ҳунар билим юртлари тизимида ҳам бир қатор янги турдаги ўқув муассасалари фаолият кўрсата бошлади. Бозор шаронтида ўз ўрнини топиб кета оладиган, ишини яхши биладиган мутахассислар тайёрлаш мақсадида 146 та ҳунар-билим юрти негизда ҳунар лицейлари, 50 таси негизда бизнес мактаблари, 5 таси негизда Республика ўқув-ишлаб чиқариш марказлари, 7 таси негизда ўзбек-турк ҳунар лицейлари ва 18 таси негизда миллий ҳунармандчилик лицейлари ташкил қилинди.

Янги турдаги ўқув муассасаларига 1995—96 ўқув йилида «Менежер ёрдамчиси», «Кичик ва ўрта бизнес ҳисобчиси», «Референт», «Фермер» касблари бўйича 6435 нафар ўқувчи қабул қилинди. Бу касблар бўйича ўқув ва мавзуй режалар, ўқув қўлланмалари ишлаб чиқилди ва жойларга тарқатилди.

Республикаимиз раҳбарияти ва ҳукуматимиз томонидан халқ таълими ривожини учун бор имкониятлар ишга солинмоқда. Маориф ва маънавият ривожини биринчи даражали вазифа деб қаралмоқда.

Мустақил тараққиёт йўлига ўтганимиздан буён, тadbиркорлик, ишбилармонлик йўли билан янги мактаблар қураётган, мактабдаги таълим-тарбия жараёнини янги талаблар асосида такомиллаштираётган, ҳатто ишлаб, излаб топаётган фойдаларидан ўқитувчиларига қўшимча маош бераётган, аълочи ўқувчиларини стипендиялар билан тақдирлаётган мактаблар сони кундан-кунга кўпаймоқда. Фикримизча, жойлардаги бундай ташаббусни, мактаб раҳбарлари, ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг замонга мос ҳаракатларини хўжалик раҳбарлари, туман

ва вилоят ҳоқимлари ҳам қўллаб-қувватласалар, таълим-тарбия соҳасида тараққий этишимизга, маънавиятимизнинг бойишига анча кўмаклашган бўлар эдилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида халқ таълимидаги муҳим муаммолардан бири ўқувчи-ёшларнинг якка ҳолда пул топиш йўлига кириб бораётганлигидир. У ёки бу нарса билан савдо қилаётган ўқувчиларни бутунлай айблаш ҳам ҳозирги кунда ноўринга ўхшайди. Бироқ, ўқувчи дарс билан эмас, савдо-сотиқ билан шуғулланса, ким ўқийди, ким келажак фан-техникаси билан шуғулланади? Тўғри, мактабларда ҳақиқий билимга интилган бола ўқиши керак. Демак, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва солиқ органлари мактаб раҳбарлари ва ўқитувчилари билан яқин алоқада, ҳамкорликда иш олиб боришлари зарур.

Истиқлолимизнинг қисқа даври мобайнида олий таълим тизимидаги таълим-тарбия ишлари ҳам янгича йўналишлар касб эта бошлади. Республикамиз халқ хўжалигининг барча соҳалари учун мутахассисларни минтақаларда ҳам тайёрлаш мақсадида вилоятлар марказларида университетлар ташкил этилди. Бу олий ўқув юртлирида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш, уларнинг илмий интеллектуал потенциалини ва моддий-техника базасини мустаҳкамлаш мақсадида 1995 йил 31 майда «Минтақавий олий ўқув юртлирини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори матбуотда эълон қилинди. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни қабул қилингач, уни ҳаётга татбиқ қилиш мақсадида вазирликлар таълим тизимларининг асосий йўналишларини ишлаб чиқдилар. Ўқув юртлирига талабалар қабул қилишнинг тест усули жорий этилди. Бу усул иқтидорли, билимдон ва илмга чанқоқ ёшларни танлаб олишда муҳим омиллардан бири эканлигини амалда исбот этди. Талабалар билимларини назорат қилиш ва баҳолаш бўйича рейтинг тизими жорий этилди. Бу усул талабалар билимларини ҳолис баҳолашнинг, уларнинг мавжуд имконият ва иқтидорларини ишга солишнинг, билим олишга бўлган интилиш ва истакларини рағбатлантиришнинг муҳим кўринишига айланди.

Олий таълим тизимида ўтказилаётган ислохотларнинг яна бир муҳим босқичи лицей ва коллежаларнинг олий ўқув юртлири тизимига киритилиши, олий таълим

Йўналишлари бўйича кўп босқичли таълимнинг юзага келиши ҳамда уларнинг давлат ва жаҳон андозалари талабларига жавоб беришидир. Янги типдаги олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш учун янги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар тайёрланмоқда. 1994—1995 ўқув йилида мустақил республикамизда 55 та олий ўқув юрти фаолият кўрсатиб, улардаги 351 та факультетда 260 дан ортиқ мутахассислик бўйича 220 мингдан ортиқ талаба таҳсил олди. Олий ўқув юртлари биргина 1993 йилда халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун 31403 нафар олий маълумотли мутахассислар тайёрлаб берди. Ҳозирги кунда олий таълим тизимида 25 минг профессор-ўқитувчи хизмат қилмоқда. Уларнинг 1091 нафари фан доктори, 11 минг нафари фан номзодларидир¹. Олий таълим тизимида аспирантура ва докторантура босқичлари фаол ишлаб турибди. Республика олий таълим тизимининг хорижий мамлакатлар ўқув юртлари билан алоқалари мустақиллигимиз туфайли яна ҳам кенгаймоқда. Республика ўқув юртларида 70 дан ортиқ хорижий мамлакатлардан 2000 га яқин талаба ўқимоқда. 12 та хорижий мамлакатлар ўқув юртларида эса 700 га яқин Ўзбекистон ёшлари таҳсил олмақдалар².

Олий педагогика институтлари ўқув-моддий базасида, таълим-тарбия жараёнида ҳам муҳим ўзгаришлар рўй берди.

Республикада фаолият кўрсатаётган 6 та педагогика институти, 33 та педагогика билим юртлари ҳам 1993 йилдан бошлаб янги такомиллашган ўқув режалари асосида ишлашга ўтдилар. Узлуксиз концепция талабларига мувофиқ педагогика институтларида икки босқичда (бакалавр, магистр) кадрлар тайёрлашга киришилди. Республикада ўқитувчи кадрларга бўлган эҳтиёж асосида бу институтларда янги «Инглиз тили», «Тарих» (қўшимча «Иқтисодий билим асослари»), «Меҳнат» (қўшимча «Иқтисодий билим асослари»), «География» (қўшимча «Иқтисодий билим асослари»), «Математика» (қўшимча «Иқтисодий билим асослари»), мутахассисликлари очилди. Бу олий ўқув юртлари қошида лицейлар ташкил этиш ишлари ҳам ниҳоясига етмоқда.

¹ Ж. Ғ. Йўлдошев. Ўзбекистон Республикаси таълими тараққиёт йўлида. Т., «Ўқитувчи», 1994, 57- бет.

² «Маърифат» газетаси, 1994 йил, 28 декабрь.

Айниқса педагогика институтлари абитуриентларни қабул қилиш, ўқув-тарбия жараёнини бугунги кун талаблари асосида ташкил қилиш борасида янгича изла-нишлар олиб бормоқдалар.

Шу ўринда Низомий номли ТДПИ да янги шароитга мослаб олиб борилаётган ишлар айниқса диққатга сазо-вордир. Институтда 1991—92 ўқув йилидаёқ, қабул ко-миссиясининг барча ҳужжатлари ўзбек тилида эълон қилинган эди. Бу эса республикамизнинг узоқ туманла-ридан ҳам абитуриентларни жалб этиш имкониятини берди. Кириш имтиҳонлари арафасида институт раҳ-барлари абитуриентлар ва ота-оналар билан бир неча бор учрашувлар ўтказди. Ота-оналар ва абитуриентлар вакиллари кириш имтиҳонларида иштирок этдилар, мандат комиссияси йиғилиши ҳам улар иштирокида ўт-казилди. Бу ишларнинг ҳаммаси институтга абитуриент-лар қабул қилишда ошкоралик ва демократияни таъ-минлашга хизмат қилди.

Институтда 1992 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти», қўшимча «Одобнома», «Тарих», қўшимча «Эски ўзбек тили ва ёзуви», «Бошланғич таълим услубияти» ва қў-шимча «Одобнома» йўналиши бўйича мутахассис ўқи-тувчилар тайёрлайдиган бўлимлар очилди.

Ўзгаришлар барча соҳаларга ўзининг ижобий таъси-рини кўрсата бошлади. Институт талабалари биринчи-лардан бўлиб, 1992 йилда тест синувлари асосида қабул қилиндилар. Талабаларнинг фанларни ўзлаштириши ҳам яхшиланди. Қишки сессия якуни бўйича ўзлаштириш 83 фоизни ташкил этган бўлса, ёзги сессияда бу кўрсат-кич 89,6 фоизни ташкил этди. Педагогика амалиёти иш-ларига алоҳида эътибор қаратилди. Талабалар Тошкент шаҳрининг 99 та мактабида, педагогика билим юртлари ва болалар боғчаларида ўз билим ва маҳоратларини синаб кўрдилар. Ҳар йили институтнинг 12 факультети 41 ихтисослик бўйича мутахассис ўқитувчи тайёрлаб бера бошлади.

Бундай янгиланиш ва ўзгаришлар республикамиз-нинг бошқа олий ўқув юртларида ҳам амалга оширила бошланди. Масалан, Андижон педагогика институти (ҳо-зирги Андижон Давлат университети) профессор-ўқитув-чилари ўқув йили давомида мактабларда бўлиб, педа-гогикага ҳаваси бор ёшлар билан иш олиб бордилар, мактаб ўқитувчиларига уларни тайёрлаш юзасидан так-лиф ва тавсиялар бердилар. Институтда ташкил этил-

ган хўжалик ҳисобидаги бўлим топган фойда талабаларнинг турмуш шароитларини яхшилаш ишларига сарфланди. Университетнинг 6 факультети 14 ихтисос бўйича кадрлар тайёрлаб бера бошлади.

Республикамизда шу кунда 9 мингдан ортиқ умумтаълим мактаблари фаолият кўрсатмоқда. Уларда 5 миллионга яқин ўқувчи билим олмоқда.

Республика халқ таълими тизимида 399 мингга яқин педагог хизмат қилмоқда. Уларнинг 73,8 фоизи олий, 4,8 фоизи тугалланмаган олий, 20,4 фоизи ўрта махсус педагогик маълумотга эга¹.

Кейинги йилларда республика Президенти Фармонлари, ҳукумат қарорлари билан ўқитувчилар моддий турмуш шароитларини яхшилаш юзасидан ҳам қатор ишлар амалга оширилди. 1991 йилда Андижон вилоятида 5280 ўқитувчига шаҳар транспортида бепул юришлари учун 195 минг сўм пул ажратилди, 86,4 минг сўм хусусий квартираларда яшовчи ўқитувчиларга коммунал хизмат ҳақини тўлаш учун, 5499 минг сўм 1—5-синф ўқувчиларининг бепул овқатланишлари учун ажратилди. 1993 йилда бу сарф-харажатлар миқдори 1 млрд. сўмга етди.

1993 йилнинг биринчи ярмида юқорида зикр этилган имтиёзлар учун республика бюджетидан 39 млн. сўм ажратилди². Ўқитувчиларнинг ойлик маошлари босқич-ма-босқич ошириб борилди. Бозор иқтисодиёти шароитида ўқитувчиларга яна бир қатор имтиёзлар берилдики, бу тадбирлар ҳам ўқитувчиларнинг турмуш шароитларини қисман бўлса-да, яхшилашга имкон берди. Бундан ташқари вақтинчалик иқтисодий қийинчиликлар шароитида айрим жойлардаги маҳаллий раҳбарларнинг муаллимларга эътиборни кучайтираётганлигини, уларни ҳам маънавий, ҳам иқтисодий қўллаб-қувватлаётганлигини, бир қатор ҳомий ташкилотларнинг халқ таълими муассасаларини ва ундаги ўқитувчиларни моддий жиҳатдан рағбатлантираётганликларини алоҳида таъкидламоқ ва улар тажрибасини кенг ёймоқ керак.

Ҳозирги кунда олдимизда таълим-тарбия, маориф соҳасида яна ҳам юқори поғоналарга кўтарилиш, жаҳон андозалари даражасига мослашишдек муҳим вазифа турибди.

¹ УзР ХТВ УМББнинг жорий ҳужжатлари. 1996 йилги маълумотнома.

² Қаралсин: «Маърифат» газетаси, 1993 йил, 15 сентябрь.

Бироқ бу вазифани амалга оширишда халқ таълими тизимида ечимини топиши зарур бўлган қатор муаммолар мавжуд. Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида бу муаммолар ҳақида тўхтаб: «... ҳолисона баҳо берганда, шуни тан олишимиз керакки, ўтган давр мобайнида амалга оширилган тадбирларимиз бугун ҳаёт талаб қилаётган натижаларни бераётгани йўқ. Аввало шуни таъкидлашимиз керакки, биз эски, шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан ҳали-бери тўлиқ қутулганимиз йўқ», — деб ҳаққоний баҳо бердилар¹. Дарҳақиқат шундай. Айрим умумтаълим мактабларида (кўпроқ қишлоқ мактабларида) ҳали ҳам эски қолипдаги таълим-тарбия тизими сақланиб қолмоқда. Бу жойларда янгилик сари интилиш суст. Ҳали ҳам қишлоқ мактабларининг 50 фоиздан ортиғи тезлик билан таъмирланишга муҳтож эски биноларда жойлашгандир. Кўпгина вилоятларда мактаблар қурилишига, уларнинг моддий базасини мустаҳкамлашга эътибор кам. Айниқса, мактабларда ўқувчилар орасида тарбиявий-маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш ҳаракатлари, ўқувчиларни кенг қамровли тадбирларга жалб қилувчи етакчилар фаолияти анча сусайган, Ҳанузгача янги даврга мос, бугунги кун тараққиётимизга жавоб берувчи дарсликлар етарли эмас, мактабларни кўргазмали қурооллар билан таъминланиши талаб даражасида эмас.

Халқ таълимининг энг катта муаммоси ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва уларнинг турмуш шароитини яхшилаш масаласидир. Бу борада республика ҳукумати томонидан амалга оширилаётган ишлар беқиёсдир. Халқ таълими тизимининг ривожини ва унинг такомиллашуви, ўқитувчилар турмуш шароитини яхшилаш борасидаги Фармонлар ва қарорлар халқ таълимига асосий эътибор берилаётганлигининг ёрқин далилидир. Бозор иқтисодиёти ҳақиқий, касбини, мактабини, ўқувчисини севувчи ўқитувчи билан, номигагина, диплом учун ўқиган сохта ўқитувчиларни ажратиб берди. Сохта ўқитувчиларнинг «бозор томон ҳаракати» натижасида ўқитувчиларимиз сафи камайди. Бу айниқса шаҳар жойларида кенгроқ тус олди. Биргина Тошкент шаҳрининг ўзида минглаб ўқитувчиларнинг етишмаслиги фикримизнинг тасдиғидир.

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил, 30 август.

Бугунги кунда халқ таълимидаги янгиликларни оммалаштириш, янгича иш услубларига ўтиш ишларининг жадаллик билан бориши ўқитувчилар турмуш шароити муаммосига бориб тақалмоқда. 1996—1997 ўқув йилидан бошлаб айрим мактабларда ўқувчилар билимини баҳолашнинг кўп балли рейтинг тизимига ўтиш бошланди. Табиийки, бунда ўқитувчининг кўп вақт сарфлашига, ўз масъулиятини янада оширишига тўғри келади. Бундай шароитда фақат ўқитувчиларни турмуш шароитини яхшилаш ва уларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш катта самара бера олади.

Мактабларнинг 9-синфини тугатган иқтидорли ўқувчиларигина 10—11-синфларда ўқишни давом эттириши, қолган ўқувчиларнинг мактаб қучоғидан четлаштирилиши яна бир муаммони, яъни ёшларни кўчада мақсадсиз юриши, ишсизлик, бозорда чайқовчилик қилиши, майда безорилик ва жиноятга қўл уриш каби муаммоларни келтириб чиқара бошлади.

Халқ таълимининг тараққиёти масалалари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил августида чақирилган IX сессиясида муҳокама этилиб, «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастур қабул қилинди. «Таълим тўғрисида»ги Қонунда таълимнинг Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устуворлиги белгилаб қўйилди. Қонунга кўра республикада таълим қуйидаги турларда амалга оширилади: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ҳамда мактабдан ташқари таълим. Президентимизнинг 1997 йил 6 октябрида эълон қилинган «Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида»ги Фармони эса бу дастуруламал ҳужжатлардаги вазифаларни ҳаётга татбиқ этиш юзасидан муҳим қадам бўлиб хизмат қила бошлади.

Юқорида номлари зикр этилган ҳужжатларда республикамизнинг барча таълим муассасалари олдига кадрлар тайёрлаш тизимининг ҳуқуқий-меъёрий асосини миллий дастур талабларига мослаштириш, узлуксиз таълимнинг барча босқичлари учун таълим стандартларини миллий моделини яратиш ҳамда уни ҳаётга татбиқ этилишини таъминлаш, кадрларга бўлган талаб ва

таклифлар асосида таълим тизимимизни истиқболли йўналишларини белгилаш, гимназия ва лицейлардаги таълим-тарбия тизимини миллий дастур асосида ташкил этиш, бу борада жамғарма ва жамоат ҳамда ҳомий ташкилотлар ёрдамидан унумли фойдаланиш вазифалари қўйилди. Бу вазифаларнинг бажарилиши мамлакатимиз таълим тизимини жаҳон миқёсида юқори поғоналарга кўтаришига аминмиз. Бироқ, қўйилган бу талабларни бажариш тезда ечимини топиши лозим бўлган қўйидаги муаммоларга ҳам эътибор қаратишни тақозо этади.

Биринчидан, умумтаълим мактаблари қурилиши, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш давлатимизнинг бош вазифасига, вилоят, туман ҳокимликларининг биринчи даражали ишига айланмоғи лозим. Шунингдек, тадбиркорларимиз ва ҳомийларимиз ҳам бу ишга ўз эътиборларини янада кучайтирсалар, чиқарилаётган ўқув дарсликлари, қўлланмалар олимлар, Халқ таълими вазирлигидаги ҳамда Республика таълим маркази ходимлари ва мактабларнинг фан ўқитувчилари ҳамкорлигида ёзилиб, аввал ҳар томонлама муҳокамадан ўтказилса фойдадан ҳоли бўлмас эди.

Иккинчидан, халқ таълими тизимининг ривожини, мактабларда таълим-тарбиянинг такомиллашуви ўқитувчиларга боғлиқ. Бунинг учун ўқитувчилар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларини тўғри ва кенг йўлга қўя билиш лозим. Ҳозирги кунда республикамизда 6 та педагогика институти ва 30 дан ортиқ педагогика билим юртлари ўқитувчи кадрлар тайёрламоқда. Бундан ташқари Тошкент Давлат университети ва вилоятлар олий ўқув юртлари битирувчиларининг катта қисми ҳам мактабларимизда ишламоқдалар.

Шу давргача ўқитувчилар тайёрлашдаги хатоимиз педагогика институтларига қабул қилишда касбга лаёқатли эканлигига эътибор бермасдан, дуч келган ўқувчини олганлигимиз бўлди. Бундай хатоларнинг олдини олиш борасида Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти ректорати, профессор-ўқитувчилари томонидан амалга оширилаётган ишлар диққатга сазовордир. Бу олий билимгоҳда психолог олимлар томонидан тест синовлари ишлаб чиқилиб, Тошкент шаҳри ва вилоятидаги мактабларда синов тажрибаси ўтказилди.

1200 нафардан ортиқ Тошкент шаҳри мактабларининг, 5 минг нафар Тошкент вилояти мактабларининг

Ўқувчилари тест синовидан ўтказилди. 9- ва 11-синф ўқувчиларининг беш юз нафардан ортигининг педагогик касбига лаёқати бор эканлиги аниқланди. Улар институтга таклиф этилиб, 1995 йилнинг март, апрель, май ойларида мактабдан ташқари пайтда ўқитилди. Дарслар институт ўқитувчилари томонидан олиб борилди. Кейин компьютерда ўқувчиларнинг фанлар бўйича билимлари аниқланди. Бу йил институтга 738 нафар абитуриент қабул қилинган бўлса, шулардан 300 дан ортиғи ўша танлаб олинган ўқувчилардир. Институтда педагогик лицей ташкил этилиб, унда 175 нафар 9-синф ўқувчилари таҳсил олмоқда. Келажакда педагогик коллеж очилиши режалаштирилмоқда. Демак, ўқитувчилар тайёрлашда уларнинг касб танловига алоҳида эътиборни қаратмоғимиз лозим. Бундан ташқари педагогика институтларида, малака ошириш тизими ўқув юртларида ўқитувчилик одоби, муомаласи, болаларни севиш, улар билан ишлаш, қийиниш маданияти, ўқувчиларга намуна бўлишлари борасида ҳам қўшимча факультатив машғулотлар ўтказилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Институтларда тайёрланаётган ўқитувчи кадрларимиз, малака ошириш курсларида ўқиётган педагогларимиз Ўзбекистон раҳбарияти олиб бораётган сиёсат моҳиятини, мустақиллигимизнинг муқаддас белгилари, тараққиётимизнинг муҳим тамойилларининг мазмуни, Президентимиз нутқлари ва асарларида илгари сурилаётган ғояларни чуқур билиб, улар асосида ўқувчилар ўртасида тарғибот ишларини олиб борсалар кўзланган мақсадларимизга тезроқ эришишимиз мумкин бўлар эди.

Биз келажакда миллий мактаблар тизимини яратмоқчимиз. Шу сабабли олдимизда миллий мактабларимизга мос бўлган ўқитувчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш вазифаси ҳам турибди. Мактабларимизда янги фанлар киритилаяпти-ю, бироқ бу фанларнинг ўқитувчиларини тайёрлаш муаммоси бироз суст ҳал этилмоқда. «Одобнома» фани ўқитувчиларини тайёрлаш бўйича педагогика институтларида айрим мутахассисларга қўшимча бу фан ихтисослиги бериладиган бўлди. Лекин республикамызда 6 тагина педагогика, институти тезда барча мактабларимиз учун «Одобнома» фани ўқитувчиси тайёрлаб етказиб беролмайди-ку! Шунингдек, мактаблар дастуридан «Дин тарихи», «Иқтисодиёт асослари» фанлари ўрин олди. Лекин педагогика институтларида бундай мутахассисларни тайёрловчи бўлим-

лар энди очилмоқда. Фикримизча, аввал мутахассислар тайёрлаб, сўнг бу фанлар ўқитилишини йўлга қўймоқ зарур.

Биз, миллий мактаб, миллий таълим-тарбия ҳақида қайғуран эканмиз, умуман барча фанлар бўйича тайёрлаётган ўқитувчиларимизга талабалик давридаёқ миллий кадриятларимиз, анъаналаримиз ва урф-одатларимизни кенгроқ тарғиб қилишимиз ва уларга бу ҳақда чуқурроқ сингдиришимиз лозим. Бу борада Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти ректорати, жамоат ташкилотлари, профессор-ўқитувчилари томонидан олиб борилаётган ишлар диққатга сазовордир. Бу ерда 1991 йилдан буён ҳар йили талабалар орасида миллий тарбиямиз, урф-одатларимизни тараннум этувчи кенг қамровли кўрик-танловлар ўтказилмоқда. «Ҳаёт она алласидан бошланади», «Она эртаги — тарбия куртаги», «Қайнонам — жоним онам», «Фарзанд камоли — Ватаним жамоли», «Танлаган касбимиз — бизнинг фахримиз», «Она Ватаним — олтин бешигим» каби кўрик-танловларда талабалар тажрибали ўқитувчилар ёрдамида миллий тарбиямиз, анъана, урф-одатларимиз борасида сахна кўринишлари, турли баҳслашув, миллий ўйин ва ашулаларимизни намоиш этдилар. Институтда ўқитувчилик, тарбиячилик, мураббийлик касбини улуғловчи «Танлаган касбимиз — бизнинг фахримиз» номли кўрик-танлов ёшларда катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу кўрик-танловларда фақатгина ўзбек гуруҳлари талабалари қатнашмасдан, балки рус, қozoқ, тожик, туркман, татар, корейс, турк талабалари ҳам ўз халқларининг миллий урф-одатлари, кадриятларини тарғиб қилмоқдалар. Талабалар орасида бундай тадбирларни ўтказишдан мақсад, фақатгина талабалар бу кадриятларимизни ўргансин, тушунсингина эмас, балки институтни тугатиб, мактабларга боргач, ўқувчилар ўртасида ҳам шундай тадбирлар ўтказиб, миллий тарбиямиз, урф-одат, анъана, кадриятларимизни тарғиб қилсинлар.

Бугунги кун талабига жавоб берадиган ўқитувчини шакллантириш учун малака ошириш, қайта тайёрлаш тизимидаги ўқув ишларини ҳам такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Бунда фақат услубий томонга эътибор берибгина қолмасдан, мактаблардан келиб ўқиётган тингловчилар эътиборини мустақиллик ғоялари, бой маънавий меросимиз ҳамда миллий кадриятларимизни кенгроқ тарғиб қилишга қаратмоғимиз лозим. Шарқ

алломаларининг таълим-тарбия ҳақидаги қарашларини уларга кенгроқ тушунтириш орқали миллий таълим-тарбиямизнинг синалган ижобий томонларини ҳаётга татбиқ этишга ўргатишимиз лозим.

Учинчидан, кўп вилоятларда педагогика институтлари йўқлигини инобатга олиб, бу вилоятлардаги университетларда билим олаётган талабаларнинг аксарияти келажакда мактабларимизга боришини режалаштирган ҳолда университетларда педагогика, психология, фанларини, ўқитиш услубиёти курсларини такомиллаштиришимиз, педагогик амалиётга эътиборни кучайтирмоғимиз лозим.

Тўртинчидан, ўқитувчи кадрлар турмуш шароитини, моддий аҳволини яхшиламасдан, уларни рағбатлантирмасдан, ўқитувчининг жамиятдаги мавқеини юксак даражага кўтармасдан туриб, келажакимиз бўлган ёш авлодни мукамал тарбиялаб, комил инсонни шакллантириб бўлмайди.

Халқ таълимини ривожлантиришдан, ёш авлодга таълим-тарбия бериш, устоз-мураббийларнинг жамиятдаги ўрнини кўтаришни бошқа ишлардан устун қўймоғимиз даркор.

Бешинчидан, республикамиз олий ўқув юртларида бир неча йилдан буён тест синовлари орқали ўқувчиларни талабаликка қабул қилинмоқда. Бироқ, мактабларимизда, айниқса қишлоқ мактабларида имтиҳонларни мана шундай усулда ўтказиш тўлиқ йўлга қўйилмаган. Бу ҳолат мактабларни тугатиб, тўғри олий ўқув юртларига тест синовлари топширишга келган кўпгина ёшларда хавотирланиш, қўрқув ҳиссини пайдо қилмоқда. Шу сабабли мактабларимизда ўқувчилар билимини баҳолашнинг тест синовлари усулини кенгроқ қўллаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Биз халқ таълими тизими, умумтаълим мактаблари олдидаги бундай муаммоларни тўғри, илмий оқилона ҳал эта олсаккина, Президентимиз бир неча бор таъкидлаганларидек, келажакда мустақил давлатимиз тараққий этган иқтисодиёти билангина эмас, балки билимдон, маънавий жиҳатдан етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни қойил қилишига, мамлакатимизнинг мард, фидойи кишилар юртига, меҳру шафқат, муҳаббат барқарор бўлган, тафаккур ва ижод қайнаган муқаддас маконга айланишига эриша оламиз.

АДАБИЕТЛАР

И. А. Қаримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, снѐсат, мафкура. 1- том. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.

И. А. Қаримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- том. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.

И. А. Қаримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3- том. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.

И. А. Қаримов. Буѐдкорлик йўлидан. 4- том. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.

И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таъдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997.

Аббасова О. С. Шаги реформы. Ташкент, «Ўқитувчи», 1987.

Аллаберганова Х. С. Народное образование на подъѐме. Ташкент, «Ўзбекистон», 1978.

Зукуров Р. З. Развитие среднего специального образования в Узбекистане в современных условиях. Ташкент, «Фан», 1979.

Қадыров И. Қ. Очерки развития общеобразовательной школы Советского Узбекистана. Ташкент, «Ўқитувчи», 1974.

Қамалов У. Х. Из истории ликвидации неграмотности взрослого населения Узбекистана. Ташкент, «Ўқитувчи», 1974.

Мавлянова Р. А. Развитие начального образования в школах Узбекистана. Ташкент, «Ўқитувчи», 1989.

Рахманов Р. А. Развитие педагогического образования в Узбекистане. Ташкент, «Ўзбекистон», 1976.

Садыков С. С. Высшая школа — кузница подготовки кадров. Ташкент, «Ўзбекистон», 1973.

Салямов Ш. З. В борьбе за укрепление связи школы с жизнью. Ташкент, Госиздат УзССР, 1962.

Тешабаев Т. Место и роль учительства в обществе. Ташкент, «Фан», 1987.

Турсунов И. Й. Организационно-педагогические основы совершенствования учительских кадров. Ташкент, «Ўқитувчи», 1989.

Турсунов И. Й. Халқ таълимининг долзарб муаммолари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

Турсунов И. Й. Истиқлолга интилган қалблар нидоси. Тошкент, 1993.

Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиши ва такомиллашуви. Илмий ишлар тўплами. Тошкент, 1992.

Хасанбаев Ж. Становление и развитие общего образования взрослых в Узбекистане. Ташкент, «Ўқитувчи», 1986.

Шермухамедов С. Ш. На пути завершения перехода ко всеобщему среднему образованию. Ташкент, «Ўқитувчи», 1975.

Эргашев К. Школа на пути перестройки. Ташкент, «Фан», 1992.

Эргашев К. Общеобразовательные школы независимого Узбекистана на путях совершенствования. Ташкент, 1995.

Юлдашев Д. Г. На пути перестройки системы повышения квалификации учителей. Ташкент, «Ўқитувчи», 1989.

Йўлдошев Ж. Ф. Ўзбекистон Республикаси таълими тараққиёт йўлида. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

Йўлдошев Ж. Ф. Таълимининг истиқлоли йўлида. Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1996.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I. Жамият тараққиётида халқ таълимининг ўрни ва роли. Туркистонда шўролар ҳукмронлиги ўрнатилишига қадар халқ таълимининг аҳволи	6
II. Ўзбекистонда шўролар андозасидаги халқ таълимининг йўлга қўйилиши. Урта махсус ва олий ўқув юртлари. 20—30-йилларда халқ таълими: ютуқлар, муаммолар ва қарама-қаршиликлар	13
III. Уруш ва урушдан кейинги йилларда халқ таълими. Муаммолар ва натижалар	24
IV. 70—80-йилларда Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиш тенденциялари. Мажбурий ўрта таълимга ўтиш ва унинг оқибатлари. Уқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммолари	37
V. 80-йилларнинг иккинчи ярмида халқ таълимини ислоҳ қилиш учун уринишлар. Шўро андозасидаги халқ таълимининг чекланганлиги	50
VI. Ўзбекистон Халқ таълими янгилиниш йўлида. Муаммолар ва истиқболлар	57
Адабиётлар	79

ҚУЛДОШ ЭРГАШЕВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Тошкент «Уқитувчи» 1998

Таҳририят мудир *С. Мирзахўжаев*
Муҳаррир *Ш. Тулаганов*
Бадний муҳаррир *М. Калинин*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусахҳиҳ *Л. Мирзааҳмедова*

ОИБ 7487

Теришга берилди 25.02.98. Босишга рухсат этилди 25.06.98. Формати 84×108/32. Тип. қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 4,20. Шартли кр.-отт. 4,62. Нашр. л. 4,5. 1000 нускада. Буюртма № 25.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 07—14—97.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси, Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1998.